१४

ચતુર્થ આત્મા અને અમાત્ર ૐકાર

આમ ૐકારની ત્રણ માત્રાઓ સમજ્યા. ૐકારમાં તે માત્રાઓ છે, પણ માત્રાઓ ૐકાર નથી; તે તો તેમની પાર છે અને તેમને પોતામાં ધારણ કરે છે. એટલે આત્મા જેમ તેના ત્રણ પાદો પરત્વે છે, તેમ ૐકાર પણ તેની ત્રણ માત્રાઓની પાર જોવાનો છે. છેલ્લો મંત્ર આ કહે છે —

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत एव-मोंकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद* ॥१२॥

પદાર્થ

अमात्रः = માત્રા-રહિત, માત્રાતીત, જે માત્રા નથી કે માત્રામાં આવી શકતો નથી એવો चतुर्थः = ચોથો (આત્મા) अव्यवहार्यः, प्रपंचोपशमः, शिवः, अद्वैतः એ — પદોના અર્થ માટે જુઓ મંત્ર ૭.

एवम् = એમ, એ પ્રકારે ॐकारः = ૐકાર आत्मा = આત્મા एव = જ.

संविशति = પ્રવેશે છે, – માં મળે છે आत्मना = આત્મા વડે, પોતા વડે, જાતે आत्मानम् = આત્માને, પોતાને – પોતાના મૂળ સત્વને यः = જે एवम् = એમ वेद = જાણે છે.

અન્વય

अव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवः अद्वैतः चतुर्थः अमात्रः। एवम् ॐकारः आत्मा एव। यः एवं वेद (सः) आत्मना आत्मानम् संविशति ॥

* य एवं वेद બે વાર હોય એવો પાઠ પણ મળે છે. તેથી ઉપનિષદની પૂર્ણાહુતિનો ભાવ દેખાય છે; બાકી અર્થવૃદ્ધિ નથી.

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

१४

ચતુર્થ આત્મા અને અમાત્ર ૐકાર

આમ ૐકારની ત્રણ માત્રાઓ સમજ્યા. ૐકારમાં તે માત્રાઓ છે, પણ માત્રાઓ ૐકાર નથી; તે તો તેમની પાર છે અને તેમને પોતામાં ધારણ કરે છે. એટલે આત્મા જેમ તેના ત્રણ પાદો પરત્વે છે, તેમ ૐકાર પણ તેની ત્રણ માત્રાઓની પાર જોવાનો છે. છેલ્લો મંત્ર આ કહે છે —

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोंकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद* ॥१२॥

પદાર્થ

अमात्रः = માત્રા-રહિત, માત્રાતીત, જે માત્રા નથી કે માત્રામાં આવી શકતો નથી એવો चतुर्थः = ચોથો (આત્મા) अव्यवहार्यः, प्रपंचोपशमः, शिवः, अद्वैतः એ — પદોના અર્થ માટે જુઓ મંત્ર ૭.

एवम् = એમ, એ પ્રકારે ॐकारः = ૐકાર आत्मा = આત્મા एव = જ.

संविशति = પ્રવેશે છે, - માં ભળે છે आत्मना = આત્મા વડે, પોતા વડે, જાતે आत्मानम् = આત્માને, પોતાને - પોતાના મૂળ સત્વને यः = જે एवम् = એમ वेद = જાણે છે.

અન્વય

अव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवः अद्वैतः चतुर्थः अमात्रः। एवम् ॐकारः आत्मा एव। यः एवं वेद (सः) आत्मना आत्मानम् संविशति ॥

---

* य एवं वेद બે વાર હોય એવો પાઠ પણ મળે છે. તેથી ઉપનિષદની પૂર્ણાહુતિનો ભાવ દેખાય છે; બાકી અર્થવૃદ્ધિ નથી.

અર્થ

અવ્યવહાર્ય, પ્રપંચોપશમ, શિવ, અદ્વૈત એવો જે ચતુર્થ આત્મા તે અમાત્ર છે. એ રીતે ૐકાર આત્મા જ છે. જે એમ જાણે છે, તે જાતે આત્મા થકી આત્મામાં મળે છે. (પોતે જ પોતામાં પ્રવેશ પામે છે — પોતે જ પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે).

[ૐકાર અકાર નથી, ઉકાર નથી અને મકાર પણ નથી; પરંતુ એ ત્રણે એની માત્રાઓ છે, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ૐ પોતે તો સહજ સ્વયંભૂ છે; તેથી તે માત્રાતીત કે અમાત્ર છે.

હવે ત્રણ પાદની દૃષ્ટિએ જુઓ તો આત્મા પણ તેના વૈશ્વાનર તૈજસ કે પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ પાદમાંનો એક નથી, જોકે એ-દરેક તેમાં છે. આત્મા તો એ ત્રણે પાદ કે અવસ્થાઓથી અતીત છે, જોકે તેનું પ્રજ્ઞાન એ ત્રણ પાદો દ્વારા પૃથક જોતાં થાય છે.

આમ ત્રિમાત્રઘન ૐકાર અને ત્રિપાદઘન આત્મા ત્રણ પાદ કે માત્રામાં જોવાતો કે જોઈ શકાતો હોવા છતાં, પોતે નિજ રૂપે કરીને પાદ કે માત્રાથી બહાર છે. એમ બંને એક છે એ સમજાય છે.

એટલે અક્ષર દૃષ્ટિએ જોતાં ૐકાર આત્મા છે (सोऽयमात्मा अध्यक्षरम् ॐकारः મંત્ર ૮), એ હવે સ્પષ્ટ થાય છે.

એમ ઉપનિષદે કરેલી મૂળ પ્રતિજ્ઞા પર પહોંચીએ છીએ કે, આ બધું सर्वम् ૐકાર છે; એ सर्वम् અને એનો દ્રષ્ટા-જ્ઞાતા-ભોક્તા એવો આત્મા બંને બ્રહ્મ છે. એટલે આત્મા પણ ૐકાર જ છે, કે જેને આપણે ઓળખવાનો છે.

અને છેલ્લે મંત્રે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, અમાત્ર જે ૐકાર છે તે જ આત્મા છે, એમ જે જાણે છે, તે આત્માને આત્મા વડે જ ઓળખી લેશે.

મતલબ કે, આત્માને જાણવાને માટેનો માર્ગ ૐકાર બતાવે છે.

અગાઉ આપણે જોયું કે, આત્માને સમજવામાં મૂળ ગૂંચ જ એ છે કે, અગોચર એવા ચતુર્થ પાદે વર્તાતા તેને પકડવો શી રીતે? એ જ મૂળ સવાલ રહેલો છે, એમ ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ-શૈલીમાં આપણે સમજ્યા છીએ. હવે એનો ઉત્તર મળે છે કે, ૐકાર એ પ્રણવ-મંત્ર દ્વારા આ બની શકે છે, એમ આ ઉપનિષદ અંતે, "આ જે જાણે તે જાણશે" – "આ જે જાણે તે જાણશે", એમ સૂચવીને, શાંતિપાઠનો અંતે ઉચ્ચાર કરીને વિરમે છે.]

શાંતિપાઠ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्
व्यशेम देवहितं यदायुः ।।
भद्रं नो अपि वातय मनः ।।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ૐ હે દેવો, યજ્ઞધર્મનું પાલન કરતા રહેનારા અમે કાનો વડે કલ્યાણ (કરનારી વસ્તુઓ) સાંભળીએ, આંખો વડે કલ્યાણ (કરનારી ચીજો) જોઈએ; અમારાં નીરોગ અને મજબૂત અંગો તથા શરીરો વડે તમારી સ્તુતિ કરતા કરતા, જે આયુષ (અમારે માટે તમે ઠરાવ્યું હોય) તેને, દેવોના હિતમાં — દેવપ્રીત્યર્થે અમે ભોગવીએ!

અમારા મનને પણ કલ્યાણ તરફની જ પ્રેરણા કર.

(હે દેવો, આમ અમે માગીએ છીએ; એ પ્રમાણે અમારો જીવનપથ કાપવાનો અમે સંકલ્પ કરીએ છીએ.)

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ઉપસંહાર

ઉપનિષદ ગ્રંથો કોરી ફિલસૂફીના ટૂંપણાના કેવળ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો નથી; જોકે તેમાં તત્ત્વવિચાર મૂળે રહેલો છે. પરંતુ તે વિચાર જીવન-સાફલ્યની સાધનાને અર્થે તેના જીવંત અનુબંધમાં હોય છે. માનવ હૃદયની મૂળ જિજ્ઞાસાના કોઈ ને કોઈ ઊંડા પ્રશ્નને પકડીને તે પ્રકરણ ઉપાડે છે.

આ ઉપનિષદમાં પણ એમ જોવા મળે છે. ચોગરદમ વ્યાપેલું આ બધું સર્વમ્, જેમાં આપણું જીવન તેનાં પ્રજ્ઞાન કે વિવિધ જાણ રૂપે ઓતપ્રોત રહેલું છે, તે શું છે? — માનવજિજ્ઞાસાના આ સહજ પ્રશ્નને લઈને તે શરૂ કરે છે અને કહે છે કે, એ ૐકાર છે, એ બ્રહ્મ છે (સરખાવો — प्रज्ञानं ब्रह्म); અને તું જિજ્ઞાસુ પોતે પણ તે આત્મા છે (तत् त्वम् असि), તે મૂળરૂપે તું આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે. એમ अयम् आत्मा ब्रह्म — એવું મહાવાક્ય આ ઉપનિષદ પોકારે છે; અને એ દ્વારા અદ્વૈત એવા સત્યની ઘોષણા કરે છે.

તેમ કહીને, તે સમજાવવાને માટે એ તત્ત્વવિચારમાં ઊતરે છે. અને હરેકને થતા પોતાપણાના આત્મભાનનું પૃથક્કરણ કરીને બતાવે છે કે, આત્માનુભવ ક્યાં રહેલો છે.

અને બીજી બાજુથી જીવનમાં પ્રાણરૂપે પ્રતીત થતા ૐકાર એવા સહજ, સ્વયંભૂ મૂળશબ્દને ઉપનિષદ રજૂ કરે છે અને કહે છે, "હે મનુષ્ય, તું જીવન છે; એ જીવનનું પ્રતીક પ્રાણ છે, કે જે ૐકાર રૂપે સંભળાય છે. તેનું પૃથક્કરણ કરતાં શ્રાવ્ય એવા આ 'सर्वम्'નો પણ તાગ મળે છે કે, ત્રણ માત્રાઓથી માપી શકાય એવી એ શ્રાવ્ય સૃષ્ટિમાં માત્રાઓ રૂપે રહેલો ૐકાર તે માત્રાઓ નથી, પણ અમાત્ર

છે. કોની પેઠે? જેમ દૃશ્ય એવા આ 'सर्वम्'નો તાગ મળે છે કે, તારા અનુભવની ત્રણ અવસ્થાઓ રૂપી પાદ વડે પામી શકાય એવી એ દૃશ્ય સૃષ્ટિમાં પાદો કે અવસ્થાઓ રૂપે રહેલો આત્મા તે ત્રણ અવસ્થા કે પાદ નથી, પણ ચોથો એવો ચતુષ્પાદ કે अ-पाद છે.

આમ શ્રાવ્ય રૂપે सर्वम्‌ને જુઓ તો અમાત્ર એવો ૐકાર સત્ય છે; અને દૃશ્યરૂપે सर्वम्‌ને જુઓ તો અ-પાદ એવો આત્મા સત્ય છે. એથી આ સર્વમ્, આ તું આત્મા, અને શ્રાવ્યના પ્રાણરૂપ આ ૐકાર ત્રણે, તેમની મૂળ સત્તાએ કે સત્યે કરીને જોતાં, એક છે; કે જે અદ્વૈત બ્રહ્મ છે.

માનવ મૂળ જિજ્ઞાસાનો વિષય ટૂંકમાં આ છે; ઉપનિષદ એનો સાર આમ રજૂ કરે છે. એટલે મંત્ર ૭માં આત્માનું અસલ સ્વરૂપ વર્ણવીને અંતે કહ્યું કે, મનુષ્યે છેવટે જોતાં પોતાના જ પોતાપણાને પિછાનવાનું છે; જીવાત્માએ એના પોતાના આત્માને જ બરોબર જાણવાનો છે; —'सः विज्ञेयः' એ એવી એકમાત્ર મૂળ જિજ્ઞાસા કે જીવનનું કારણ છે. તેથી માનવ જીવન કે માનવ જિજ્ઞાસાનું રહસ્ય આ પુરુષાર્થમાં રહેલું છે. છેવટે જોતાં, મનુષ્યમાત્ર — જાણ્યે અજાણ્યે, સમજ્યે ના સમજ્યે, — આ જ કામમાં મથે છે; મૂળે તે પોતાના જ સ્વરૂપને જોવા મથે છે. યાજ્ઞવલ્કય ઋષિ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહે છે તેનો સાર આ જ છે[1] કે, આખરે જોતાં મનુષ્યનું મૂળ

---

૧. न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। ज्यायायै०, पुत्राणां०, वित्तस्य०, ब्रह्मणः०, क्षत्रस्य०, लोकानां०, देवानां०, भूतानां०, सर्वस्य०। बृह० २.४.२–५॥

–અરે, પતિને કારણે પતિ પ્રિય નથી લાગતો, પરંતુ આત્માને કારણે પતિ પ્રિય લાગે છે. (એમ જ) પત્ની – પુત્રો – ધન – બ્રાહ્મણ – ક્ષત્રિય – લોકો – દેવો – ભૂતો – એ સર્વને માટે (સમજવું).

પ્રેમસ્થાન કે પ્રેયસ્ આત્મા જ છે; તે અર્થે જ તે બાહ્ય એવાં બીજાં ત્રીજાં આલંબનોમાં ફાંફાં મારે છે.

આ જ વસ્તુને ગીતાકારે ભક્તિની ભાષામાં કહી કે[1], દરેક મનુષ્ય આખરે તો મારો જ ભક્ત છે, ચાહે તે એ સમજે કે ન સમજે, કહે કે ના કહે, માને કે ના માને; એમ એને દેખાય કે ન દેખાય. છેવટે જીવમાત્રની જીવનગતિ આ જ છે. મનુષ્યયોનિને માટે વિશેષ એ છે કે, તેણે આ જાણવું ઘટે; તો તેને પરમ સુખ, શાંતિ, મુક્તિ, શિવત્વ કે અમૃતત્વ મળશે. ઉપનિષદકાર सः विज्ञेयः વાક્ય દ્વારા આ વસ્તુ કહે છે.

તો પછી સવાલ ઊઠે કે, તેવું આત્માનું વિજ્ઞાન શી રીતે થાય? આત્મા કેમ કરતાં મળે?

આનો જવાબ મંત્ર ૮ થી શરૂ કરીને મંત્ર ૧૨માં પૂરો કરે છે.

જવાબ એ છે કે, ૐકારનો અર્થ જાણવો જોઈએ. એ અર્થ તેની ત્રણ માત્રાઓ વડે કહ્યો અને છેવટે કહ્યું કે, ૐકાર અમાત્ર છે; એ જ આત્મ-પદાર્થનો વાચક — "प्रणव" છે; આ જે જાણશે તે આત્માને જાણશે, — એટલે કે, પોતે પોતાને જ જોશે. પોતાની ખોળમાં નીકળેલો છેવટે પોતામાં જ આવી રહેશે, અને એમ જોશે

---

૧. चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥७–१६॥

'— હે અર્જુન! ચાર પ્રકારના મનુષ્યો મને ભજે છે: દુઃખી, જિજ્ઞાસુ, કંઈ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અને જ્ઞાની.'

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥९, २३-४॥

'— વળી હે કૌંતેય! જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક બીજા દેવતાને ભજે છે, તેઓ પણ, ભલે વિધિ વિના છતાં (અજ્ઞાનમાં) મને જ ભજે છે; (કારણ) હું જ બધા યજ્ઞોનો ભોગવનારો સ્વામી છું. આવા મને તેઓ સાચે સ્વરૂપે નથી ઓળખતા. . .'

કે, सर्वम् એવા આ નામ- કે શબ્દ- બ્રહ્મના સારરૂપ ૐકાર અથવા તો सर्वम् એવા આ રૂપ- કે અર્થ- બ્રહ્મના સારરૂપ આત્મા બંને એક છે, અને પોતે જે દ્રષ્ટા–ભોક્તા કે શ્રોતા–જ્ઞાતા જેવો જણાય છે કે વર્તાય છે, તે પણ એ જ આત્મા છે. આ વસ્તુને ઉપનિષદકાર એવા શબ્દોમાં કહે છે કે, संविशति आत्मना आत्मानम् ।

માટે, આત્માને જાણવો હોય તો પ્રણવોપાસના કરો; ૐકારનો અર્થ સમજો. યોગસૂત્રકારે કહ્યું છે એમ, आत्मा કે ઈશનો વાચક પ્રણવ છે; तज्जपः तदर्थभावनम् — તેનો જપ કરો, અને તે દ્વારા તેનો જે અર્થ છે તેની ભાવના કર્યા કરો, તો એને પામશો.

ૐકારનો અર્થ આત્મા છે; ૐ જપ વડે એ આત્મતત્ત્વને સમજો કે, એ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓ, ભૂત, ભવત્ અને ભવિષ્યત્ એ ત્રણે કાળ, તેમ જ (વાણીજગત જોતાં અ, ઉ, અને મ દ્વારા આવરાઈ રહેતી વાણીની) ત્રણે માત્રાઓ — આ બધી ત્રિપુટીઓમાં રહેતાં છતાં, તે એમાંનું કાંઈ નથી; તે એમની પાર બિરાજતો એવો ચતુર્થ છે, અમાત્ર છે. વાણી કે કોઈ ક્રિયાના વ્યવહારમાં તે આવી શકતો નથી; ત્યાં એ બંને દ્વારા ચાલતો આ બધો પ્રપંચ શાંત થાય છે. ત્યાં કેવળ સુખ, કેવળ શિવ, કેવળ અદ્વૈતતા છે.

આમ ટૂંકમાં, ૐ વડે જગતના આખા દૃશ્ય કે ભોગ્ય કે શ્રાવ્ય વ્યવહારનો તાગ પામી શકાય છે; ફિલસૂફીનો નિચોડ એ એક પદ વડે મળી રહે છે; તેથી તે પરમ મંત્ર, પરમ શબ્દ છે. અરે! તે જ પરમ છે. કારણ કે, છેવટે સાધકને માટે — મનુષ્યને માટે ભક્તે ગાયું છે તે જ સાચું સાધન કે સાધના છે—

॥ नामको आधार तेरे नामको आधार ॥

એ નામ ૐ કેવી રીતે છે, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના આખા વિસ્તારનો અર્ક બતાવી શકે એવી નિશાની કે એવું પદ હોઈને તેમાં એવી અર્થસૂચકતા કઈ રીતે છે, તેને આ ઉપનિષદ તર્ક અને યુક્તિ વડે બરોબર સમજાવે છે. તેથી જ આપણે શરૂમાં (જુઓ પા૦ ૫) કોઈ તેની આ ઉપનિષદની સ્તુતિ થાય છે.

આ આત્માને યાદ કરવા, આ ઉપનિષદના ભાવને ગૂંથીને, જે અમર ત્રિશ્લોકીની પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રાર્થના શ્રી શંકરાચાર્યે રચી છે, તે ટાંકીને વિરમું છું —

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वम्
सत्चित्सुखं परमहंस-गतिं तुरीयम् ।
यत् स्वप्न-जागर-सुषुप्तमवैति नित्यम्
तद् ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ।।

'સવારે ઊઠીને હું હૃદયમાં સ્ફુરિત થતા આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરું છું. તે આત્મા સચ્ચિદાનંદ, પરમહંસોની અંતિમ ગતિ તથા ચતુર્થ અવસ્થારૂપ છે. તે જાગ્રત – સ્વપ્ન – સુષુપ્ત એ ત્રણે અવસ્થાઓને હંમેશ જાણે છે. એ જે શુદ્ધ બ્રહ્મ છે, તે હું છું — પંચભૂતથી બનેલ આ દેહ હું નથી.

प्रातर्भजामि मनसो वचसामगम्यम्
वाचो विभान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
यन् 'नेति' 'नेति' वचनैर् निगमा अवोचुस्
तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्र्यम् ।।

'જે મન અને વાણીને અગોચર છે, જેની કૃપાથી ચારે પ્રકારની વાણી પ્રગટે છે, તથા વેદો પણ જેનું વર્ણન 'આ નહીં, આ નહીં' એમ કહીને કરે છે, તેને સવારમાં હું ભજું છું. ઋષિઓએ તેને દેવોનો દેવ, અજન્મા, અચ્યુત, તથા સર્વનો આદિ કહ્યો છે.

प्रातर्नमामि तमसः परमर्कवर्णम्
पूर्णं सनातन-पदं पुरुषोत्तमाख्यम् ।
यस्मिन् इदं जगदशेषमशेषमूर्तौ
रज्ज्वां भुजंगम इव प्रतिभासितं वै ।।

'હું સવારમાં તે સનાતનપદને નમસ્કાર કરું છું, જે અંધકારથી પર છે, સૂર્ય સમાન છે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નામથી ઓળખાય છે, તથા જેના અનંત સ્વરૂપની અંદર આ આખા જગતનો, રજ્જુમાં સર્પની જેમ, પ્રતિભાસ થઈ રહ્યો છે.'

ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ઉપોદ્‌ઘાત

માંડૂક્ય ઉપનિષદ અને ગૌડપાદ-કારિકા

માંડૂક્ય ઉપનિષદ ૧૨ ગદ્ય મંત્રોનું ટૂંકું ઉપનિષદ છે. પરંતુ વેદાંત દર્શનનું તે મુખ્ય ઉપનિષદ ગણાય છે. ૧૦૮ ઉપનિષદો ઉપર ટીકા લખનાર ઉપનિષદ્-બ્રહ્મયોગી માંડૂક્યને 'સર્વવેદાંતસારિષ્ઠ'— સમગ્ર વેદાંતના ઉત્કૃષ્ટ સાર તરીકે ઓળખાવે છે.

આ ટૂંકા ઉપનિષદને આટલું પ્રાધાન્ય મળવાનાં બે કારણ જણાય છે. એક તો આ ઉપનિષદમાં સીધી સચોટ ભાષામાં વેદાંત દર્શનના અદ્વૈતવાદનું મહાન સત્ય 'अयमात्मा ब्रह्म' પ્રતિપાદિત કરીને, સર્વ પ્રપંચના ઉપશમરૂપ શાંત અદ્વૈત તત્ત્વને – તુરીયને – પરમ સત્યરૂપે જણાવવામાં આવ્યું છે; અને બીજું, સર્વ પ્રપંચમાંથી ઉપશમ પ્રાપ્ત કરવાના – પરમ તત્ત્વને પામવાના – ઉપાય તરીકે ૐકારની સાધનાની તેમાં સ્પષ્ટપણે રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

વેદાંત અદ્વૈતવાદના (કદાચ) આદિ પુરસ્કર્તા ગૌડપાદ નામના સમર્થ આચાર્યે, તેથી જ, આ ઉપનિષદના આધારે ૨૧૫ 'કારિકાઓ'વાળો,* વેદાંતના અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કરતો, પોતાનો ગ્રંથ ચાર પ્રકરણોમાં લખ્યો છે. તેમાંનું ૨૯ કારિકાઓવાળું પ્રથમ પ્રકરણ તો, માંડૂક્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા મંત્ર પછી ૧-૯ કારિકાઓ, ૭મા મંત્ર પછી ૧૦-૧૮ કારિકાઓ, ૧૧મા મંત્ર પછી ૧૯-૨૩

* કોઈ વિષયના અમુક અંશને કે વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતને યાદ રાખી શકાય તે અર્થે શ્લોકરૂપે રજૂ કરાતી રચના 'કારિકા' કહેવાય છે. કારિકાઓનો હેતુ સૂત્રો જેવો જ હોય છે. 'कारिका तु स्वल्प-वृत्तौ बहोर् अर्थस्य सूचनी'— હેમચંદ્ર૦. પણ સૂત્રો ગદ્યમાં હોય છે અને તેમાં વાક્ય પૂરું થવા માટે જરૂરી શબ્દ પણ, કાઢી નાખી શકાય તો, કાઢી નાખ્યા હોય છે.

કારિકાઓ, અને ૧૨મા મંત્ર પછી ૨૪-૨૯ કારિકાઓ ઉમેરીને તેમણે લખ્યું હોવાથી, 'आगम प्रकरण' નામે જ ઓળખાય છે. મધ્વાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૭૮) તથા તેમના અનુયાયીઓ ૧૨ મંત્રો તથા ૨૯ કારિકાઓવાળા આખા આગમ-પ્રકરણને જ માંડૂક્યોપનિષદ તરીકે ઓળખાવે છે. પદ્મપુરાણ, હરિવંશ અને ગરુડપુરાણને પોતાના સમર્થનમાં ટાંકીને મધ્વાચાર્ય જણાવે છે કે, નારાયણની કૃપાથી વરુણે મંડૂક એટલે દેડકાના સ્વરૂપે માંડૂક્ય શ્રુતિના ૧૨ મંત્રોનું દર્શન કર્યું; અને પછી તેમાં આ બીજા (કારિકારૂપી) મંત્રો ઉમેર્યા. તે કારિકા-મંત્રોનું પણ સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માએ પ્રથમ દર્શન કર્યું હતું.

રામાનુજાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૦૫૫-૧૧૩૭) વેદાંતસૂત્ર ઉપરના (૧, ૧, ૧) ભાષ્યમાં પ્રથમ પ્રકરણની ૧૬મી કારિકાને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના મંત્ર સાથે 'શ્રુતિ' તરીકે ટાંકે છે. માંડૂક્ય ઉપનિષદના વિશિષ્ટાદ્વૈતી ટીકાકાર રંગરામાનુજ કારિકાઓને ઉપનિષદના ભાગરૂપે જ ગણાવે છે.

પરંતુ શંકરાચાર્ય વગેરે અદ્વૈતવાદીઓ કારિકાઓને ગૌડ-પાદાચાર્યની રચેલી જ માને છે, અને માંડૂક્ય ઉપનિષદના મંત્રોથી જુદી ગણે છે. આપણે પણ એમ જ માનીને ચાલીએ. અદ્વૈત વેદાંતના આ ગ્રંથ માટે અદ્વૈત વેદાંતીઓની પરંપરા જ સાચી ગણીએ તો ખોટું નથી.

પરંપરામાં ગૌડપાદનું સ્થાન

અદ્વૈત વેદાંતની પરંપરામાં ગૌડપાદનું સ્થાન નીચે પ્રમાણે જણાવાય છે:—

नारायणम् पद्मभुवम् वसिष्ठम्
शक्तिं च तत्पुत्र-पराशरम् च ।
व्यासम् शुकम् गौडपादम् महान्तम्
गोविंद-योगींद्रम् अथास्य शिष्यम् ।।

श्रीशंकराचार्यम् अथास्य पद्म-
पादम् च हस्तामलकम् च शिष्यम् ।
तम् त्रोटकम् वार्तिककारमन्यान्
अस्मद् गुरून् संततमानतोऽस्मि ।।

નારાયણ, બ્રહ્મા, વસિષ્ઠ, શક્તિ, તેમના પુત્ર પરાશર, વ્યાસ, શુક, મહાન ગૌડપાદ, ગોવિંદ-યોગીન્દ્ર, તેમના શિષ્ય શ્રી શંકરાચાર્ય, અને તેમના ચાર શિષ્યો – પદ્મપાદ, હસ્તામલક, ત્રોટક અને વાર્તિકકાર (સુરેશ્વર).

પ્રથમ ગુરુ નારાયણ પોતે છે. પછી શુક સુધી પિતા-પુત્રની પરંપરા આવે છે (વંશર્ષિ-પરંપરા); પણ તે બધાં પૌરાણિક નામો છે. પહેલવહેલું ઐતિહાસિક નામ ગૌડપાદનું છે. અને તેમની પછી અદ્વૈતાચાર્યોની ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા આવે છે. અર્વાચીન કલિયુગમાં માનવ સંપ્રદાય તેમનાથી શરૂ થતો કહેવાય છે. અર્થાત્ અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન પ્રવર્તાવનાર એ પ્રથમ માનવ આચાર્ય ગણાય.

આનંદગિરિ માંડૂક્યકારિકા-ભાષ્ય ઉપરની ટીકામાં જણાવે છે કે, ગૌડપાદ નર-નારાયણથી અધિષ્ઠિત એવા બદરિકાશ્રમમાં ભગવાનના ધ્યાન-ચિંતનમાં સમય ગાળતા હતા, ત્યારે તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન નારાયણ પાસેથી તેમણે માંડૂક્ય ઉપનિષદનું રહસ્ય પ્રગટ કરતા આ શ્લોક પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

અર્થાત્ એક સિદ્ધાંત તરીકે અદ્વૈતવાદનું દાર્શનિક નિરૂપણ ઉપનિષદના આધાર ઉપર તેમણે જ પ્રવર્તાવ્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા ગૌડપાદ પહેલાં થઈ ગયા હતા; પણ તેમનો ગ્રંથ ઉપનિષદના સિદ્ધાંત-સંદર્ભનો ગ્રંથ છે; એક વ્યવસ્થિત દાર્શનિક સિદ્ધાંતનો નહિ. તેથી જ બ્રહ્મસૂત્રને જુદા જુદા વાદીઓ પોતપોતાના સિદ્ધાંતની રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં બીજા પણ અનેક આચાર્યોનાં નામ આવે છે.*

* જેમ કે, જૈમિનિ, આશ્મરથ્ય, બાદરિ, ઔડુલોમિ, કાશકૃત્સ્ન, કાર્ષ્ણાજિનિ, આત્રેય. આ બધામાંથી માત્ર કાશકૃત્સ્ન કંઈક અદ્વૈતમત ધરાવતા હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તેમને વિષે બીજી કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

પણ તે બધા જ અદ્વૈતવાદના પુરસ્કર્તા હતા એમ નથી. એટલે શંકરાચાર્યે વિસ્તારેલા અદ્વૈતવાદના પ્રથમ પુરસ્કર્તા ગૌડપાદ જ હતા, એમ કહેવું જોઈએ.

ગૌડપાદનો સમય

'જગદ્‌ગુરુ-રત્નમાલા-સ્તવ' નામના સ્તોત્રમાં સદાશિવબ્રહ્મેન્દ્રે ગૌડપાદને નમસ્કાર કરતાં જણાવ્યું છે કે, 'અપલૂન્ય વગેરે નિષાક-સિદ્ધોના ગુરુ એવા અયાર્ચ્ય તેમના પગને સેવતા હતા.' (अभियुञ्जदयार्च्यंपूज्यपादान् अपलून्यादिनिषाकसिद्धनेतॄन् ।)

આત્મબોધેન્દ્ર એ સ્તવ ઉપરની ટીકામાં જણાવે છે કે, ગૌડપાદ હિમાલયના શિખર ઉપર શુકના માર્ગદર્શન હેઠળ આત્મસાધના કરતા હતા. તે વખતે તેમણે ભારતની પશ્ચિમ સરહદ તરફના અપલૂન્ય અને દમીશ વગેરે યોગીઓ તથા તક્ષશિલાના શાક્ય રાજા પ્રાવૃત્તિ સાથે આવેલા અયાર્ચ્ય વગેરે બૌદ્ધોના ભૂલભરેલા સિદ્ધાંતો દૂર કર્યા હતા. આ દંતકથા સાચી હોય, તો ગૌડપાદને આપણે પાયથેગોરાસના પંથના સાધક એપોલોનિયસના સમકાલીન ગણવા જોઈએ.

ફિલોસ્ટ્રેટસે એપોલોનિયસનું જીવન લખ્યું હતું અને તેને ઈ. સ. ૨૧૭માં પૂરું કર્યું હતું. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એપોલોનિયસ ખ્રિસ્તી સંવતના પહેલા સૈકામાં ત્યાનમાં જન્મ્યો હતો. ૧૬મા વર્ષે તે પાયથેગોરાસના સંપ્રદાયમાં ભળ્યો અને લગભગ ૪૦ વર્ષની ઉમરે તે ઈરાનમાં થઈને હિંદમાં આવ્યો હતો. હિંદમાં તક્ષશિલાના રાજાએ તેને પોતાના ગુરુ ઇયાર્ચિસ પાસે મોકલ્યો. એપોલોનિયસ ચાર મહિના પછી દરિયામાર્ગે પોતાને દેશ પાછો ફર્યો હતો. આ પ્રમાણે ગૌડપાદને ઈ. સ. ના પ્રથમ સૈકામાં થઈ ગયેલા માની શકાય.

ફિલોસ્ટ્રેટસે લખેલા એપોલોનિયસના જીવનચરિત્રની બધી વિગતોને આધુનિક ઇતિહાસકારો પ્રમાણભૂત માનવાનું વલણ બતાવતા નથી. એ ગમે તે હો, છતાં એપોલોનિયસ ગૌડપાદને મળ્યો હતો એવું

પણ એ ચરિત્રમાં ક્યાંય આવતું નથી. એપોલોનિયસ ગૌડપાદને મળ્યાની વાત તો એકમાત્ર 'જગદ્ગુરુ-રત્નમાલા-સ્તવ'માં જ મળે છે. તેમાં એ વાતનો આધાર શો છે તે બતાવ્યું નથી. એટલે આપણે તો એ માહિતીની માત્ર નોંધ લઈને આગળ ચાલીએ.

ગૌડપાદનો સમય નક્કી કરવાનું બીજું નિશ્ચિત સાધન ગૌડપાદ કારિકામાંથી ઉતારા કરનારા બૌદ્ધ લેખકોનું કહેવાય. ત્રણ બૌદ્ધ લેખકોએ ગૌડપાદની કારિકાઓને વેદાંતદર્શનની સમીક્ષા વખતે ટાંકી છે.[૧] : ભાવવિવેક (ઈ. સ. ૫૦૦–૫૫૦ની લગભગ), શાંતિરક્ષિત (ઈ. સ. ૭૦૫–૭૬૨) અને (તેનો શિષ્ય) કમલશીલ. અર્થાત્ ગૌડપાદ મોડામાં મોડા ઈ. સ. ૫૦૦ની આસપાસ તો થઈ ગયા હોવા જોઈએ.

હવે ગૌડપાદના સમયની અગ્રિમ મર્યાદા ઠરાવવા માટે ઉપયોગી એવું સાધન, નાગાર્જુન વગેરે કેટલાક જૂના બૌદ્ધોના ગ્રંથોમાંનાં વાક્યો અને ગૌડપાદની કારિકાઓ સાથે સ્પષ્ટ દેખાતું મળતાપણું છે.[૨] ગૌડપાદ પોતે માધ્યમિક બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોથી પરિચિત તો જણાય છે જ. એટલે ગૌડપાદ અને નાગાર્જુનના ગ્રંથોમાંનાં સ્થળોએ માલૂમ પડતું શાબ્દિક સરખાપણું એ રીતે સમજાવી શકાય કે, એ બંનેએ કોઈ સામાન્ય ગ્રંથના શબ્દોને નજર સામે

૧. ભાવવિવેકે 'મધ્યમક-હૃદય-કારિકા' નામના પોતાના ગ્રંથ ઉપર 'તર્કજ્વાલા' નામની ટીકા પોતે જ લખી છે. તેમાં ત્રણ કારિકાઓ ટાંકી છે. શાંતરક્ષિતે 'ઔપનિષદો'ના મતના ખંડન વખતે પોતાના 'મધ્યમકાલંકાર-કારિકા' નામના ગ્રંથમાં દશેક કારિકાઓ ટાંકી છે. કમલશીલ તેની ટીકા 'પંજિકા'માં આ કારિકાઓને 'ઉપનિષત્-શાસ્ત્ર' તરીકે ઉલ્લેખે છે. આ તથા ઉપોદ્ઘાતની બીજી વિગતો માટે જુઓ 'ગૌડપાદ' — ડૉ. મહાદેવન, પૃ૦ ૧૨–૩ ઇ૦.

૨. જેમ કે કારિકા ૪, ૨૨ = નાગાર્જુનની મૂલમધ્યમક-કારિકા ૩૧–૧૩. કારિકા ૪, ૭ અને ૨૯ = મધ્યમકકારિકા ૧૫–૮. કારિકા ૪, ૪ = નાગાર્જુનના શિષ્ય આર્યદેવના ચતુઃશતકમાંના શબ્દો વગેરે.

રાખ્યા હોય. નાગાર્જુનનો સમય ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ મુકાય છે. એટલે એપોલોનિયસના જીવનચરિત્ર ઉપરથી સૂચવાતો ગૌડપાદનો સમય ઈ. સ. ની શરૂઆતના સૈકામાં હોવાનો સંભવ છે.

તોપણ એક મુશ્કેલી અહીં રહે ખરી કે, ગૌડપાદને વેદાંત-પરંપરા શંકરાચાર્યના દાદાગુરુ માને છે. (શંકરાચાર્ય – ગોવિન્દ યોગીંદ્ર – ગૌડપાદ.) શંકરાચાર્યનો સમય ઘણા વિદ્વાનો ઈ. સ. ૭૮૮થી ૮૨૦માં મૂકે છે. જોકે બીજા કેટલાક ઈ. સ. ૬૫૫–૬૮૭ પણ સૂચવે છે.* પરંતુ તો પછી ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે એક જ ગુરુ-પેઢી ગઈ હોય, એમ શી રીતે બની શકે? પરંતુ એ મુશ્કેલી તો દાદાગુરુવાળી પરંપરાનો અર્થ ગૌડપાદને શંકરાચાર્ય પૂર્વેના અદ્વૈતી આચાર્ય માનીને દૂર થઈ શકે. અને એમ જ કરવું જોઈએ.

શંકરાચાર્યે પોતાનો અદ્વૈત-સિદ્ધાંત ગૌડપાદના ગ્રંથ કે ઉપદેશના અનુસંધાનમાં વિકસાવ્યો હોય, એટલે ગૌડપાદની પરંપરામાં તેમને મૂકવામાં આવ્યા હોય. બાકી એ પરંપરાને ગુરુ-શિષ્યની પેઢીના ક્રમના અર્થમાં સમજીએ, તો તો મહાભારતના યુદ્ધ સમયે સમકાલીન ગણાય તેવા વ્યાસ અને શુકની તરત જ પછી ગૌડપાદને મૂક્યા છે, માટે તેમને મહાભારત જેટલા જૂના કાળના ગણવા પડે.

ગૌડપાદના સિદ્ધાંતની રૂપરેખા હવે ટૂંકમાં જોઈ જઈએ.

૧. પરમતત્ત્વ બ્રહ્મ

ગૌડપાદને મતે બ્રહ્મ પરમતત્ત્વ છે. ઉપનિષદો બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન બે રીતે કરે છે: विधिमुखेन, અને निषेधमुखेन. છાંદોગ્યની શાંડિલ્યવિદ્યાવાળા ભાગમાં (૩. ૧૪) બ્રહ્મના વિધાનાત્મક વર્ણનનો સુંદર નમૂનો મળે છે. ત્યાં 'આ બધું બ્રહ્મ છે' એમ કહીને બ્રહ્મને

* ડૉ. ટી. આર. ચિંતામણિ, 'જર્નલ ઑફ ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ', મદ્રાસ, પુ. ૩ (૧૯૨૯) પૃ૦ ૩૯–૫૬.

'तज्जलान्' કહ્યું છે; અર્થાત્ તે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે (ज), તેને પાછું લય પમાડે છે (लि), અને તેને ટકાવી રાખે છે (अन्). બ્રહ્મને ત્યાં 'સર્વકર્મા, સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, સર્વને અભિવ્યાપીને રહેલું' — એમ કહીને વર્ણવ્યું છે.

ત્યારે બૃહદારણ્યકમાં (૩, ૮-૮) નકારાત્મક વર્ણનનો આબાદ નમૂનો છે. 'આ બધું ભૂત, ભવત્, ભવિષ્યત્ શામાં ઓતપ્રોત રહેલું છે?' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્કય ત્યાં છેવટે કહે છે, 'એ તત્ત્વ અક્ષર અવિનાશી કહેવાય છે. તે સ્થૂલ પણ નથી, અણુ પણ નથી . . . વાયુવાળું પણ નથી, આકાશવાળું પણ નથી, કશાના સંગવાળું નથી, રસ કે ગંધવાળું પણ નથી, ચક્ષુ – શ્રોત્ર – વાક્ – મનવાળું પણ નથી, તેજવાળું પણ નથી, . . . પ્રાણવાળું પણ નથી, . . . માત્રા – આકારવાળું પણ નથી, . . .' પણ આ અક્ષર-બ્રહ્મ કેવળ શૂન્ય પણ નથી. કારણ કે એના પ્રશાસનમાં જ સૂર્ય-ચંદ્ર, દ્યૌ અને પૃથિવી, દિવસ-રાત, માસ-ઋતુ, વગેરે વિધૃત રહેલાં છે; એના પ્રશાસનમાં જ નદીઓ પર્વતોમાંથી નીકળી, પોતપોતાની દિશાઓમાં વહે છે, અને મનુષ્યો દાન વગેરે કરે છે.

ગૌડપાદ પણ ઉપનિષદોની રીતે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિધિમુખે તેમ જ નિષેધમુખે નિરૂપે છે. જગતના સંબંધમાં અને જગતને વ્યાવહારિક રીતે સ્વીકારીને કહીએ, તો બ્રહ્મ એ ઈશ્વર છે. તે અપરબ્રહ્મ પણ કહેવાય (૧-૨૬). ઈશ્વર તરીકે તે સર્વના હૃદયમાં બેઠેલો છે, સર્વવ્યાપી છે. સર્વ ભાવો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે (विभुः ૧-૧૦), સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ માટે તે સમર્થ છે (ईशानः — प्रभुः ૧-૧૦) તથા જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં સમાનપણે રહેલો છે. (૧-૨૨). પરંતુ જે પર બ્રહ્મ (૧-૨૬) છે, ત્યાં જગત વિષે કંઈ વાત ન કહી શકાય; કારણ કે ત્યાં એક અદ્વૈત ભાવ જ છે. દ્વય-દ્વૈત-જગત એવો કોઈ ભાવ જ ત્યાં નથી (૪-૭૫). વર્ણો – શબ્દો ત્યાં લાગુ પડી શકતા ન હોવાથી તેને વિષે કાંઈ વિવેક

કરી શકાતો નથી (૪-૬૦). તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો ‘આમ નહિ, આ નહિ’ એવો નેતિ નેતિ’ જ છે (૩-૨૬). તેની પૂર્વે કંઈ નથી, તેની અનંતર કાંઈ નથી, તેને આંતર બાહ્ય એવું કાંઈ નથી (૧-૨૬). તેને નામ નથી, રૂપ નથી (૩-૩૬); તેને ગતિ નથી, તેમાં વસ્તુપણું નથી (૪-૪૫); ત્યાં નિદ્રા નથી, સ્વપ્ન નથી (૧-૧૪, ૧૬).

પરંતુ આમ નિષેધમુખે વર્ણવ્યું હોવાથી બ્રહ્મને શૂન્ય માનવાનું નથી. તેથી ગૌડપાદ એ નિષેધમુખી વર્ણનમાં રહેલ વિધાનાત્મક અર્થ બતાવતાં જણાવે છે કે, બ્રહ્મ નિત્ય છે (૩-૩૩); તે સદા સર્વદૃક્ છે (૧-૧૨); સદૈવ ‘વિભાત’ – ભારૂપ છે (૩-૩૬); સ્વયં ‘પ્રભાત’ – જ્યોતિઃસ્વભાવ છે (૪-૮૧); તે શિવ છે (આનંદસ્વરૂપ છે ૧-૨૯).

૨. અદ્વૈત તત્ત્વ

તે બ્રહ્મ અદ્વૈત તત્ત્વ છે: દ્વૈત છે જ નહિ. અદ્વૈત-વેદાંતનો એ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ગૌડપાદ એ સિદ્ધાંત શ્રુતિવાક્યોને આધારે તથા તર્કથી પ્રતિપાદિત કરે છે. અદ્વૈત પ્રકરણમાં તે ઉપનિષદો-માંથી જાણીતા ફકરા ટાંકીને બતાવે છે કે, શ્રુતિ બ્રહ્મનું અદ્વૈતત્વ જ ઉપદેશે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વર્ણવતાં વાક્યોનો વાચ્યાર્થ નથી સમજવાનો; તેમનો લાક્ષણિક અર્થ જ લેવાનો છે — અર્થાત્ અદ્વૈતત્વ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોની પ્રસ્તાવનારૂપ તેમને ગણવાનાં છે.

આગમ પ્રકરણમાં માંડૂક્ય ઉપનિષદને આધારે જાગ્રત – સ્વપ્ન – સુષુપ્ત એ ત્રણ અવસ્થાઓનું પૃથક્કરણ કરી તે એવા નિર્ણયે પહોંચે છે કે, આત્મા પોતે વસ્તુતાએ એ બદલાતી અવસ્થાઓથી અસર પામતો નથી, તથા તે જ એક ન બદલાતું કાયમ રહેતું અદ્વૈત તત્ત્વ છે.

ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણમાં ‘अजाति’નો સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ અદ્વૈત જ પરમાર્થ છે એ દર્શાવવા માટે. તર્કયુક્ત દલીલોથી ત્યાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, ઉત્પત્તિ-વાદ ન્યાયપુરઃસર નથી. આપણે કારણ-કાર્યવાદમાં માનીએ છીએ એ ખરું; પણ તેને

તર્કથી તપાસીએ તો ઉત્પત્તિના આધારરૂપ કાર્ય-કારણભાવ ટકી શકતો નથી. અલાતશાંતિ પ્રકરણમાં કારણવાદને જ તપાસવામાં તથા ખતમ કરવામાં આવ્યો છે. પરિણામે અજાતિવાદ જ બાકી રહે છે અને એ જ સાચો છે. કશું જ જન્મતું — ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્રહ્મ એ શાશ્વત તત્ત્વ હોઈ, તેમાં કશું પરિણામ સંભવતું નથી; તે પોતે કાર્ય કે કારણ કાંઈ બનતું નથી. તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર કે તેને ઉત્પન્ન કરનાર બીજું કાંઈ દ્વૈત છે જ નહિ.

૩. માયાવાદ

જો અદ્વૈત એવું બ્રહ્મ જ પરમ તત્ત્વ હોય, તો પછી દ્વૈતવાળું આ બાહ્ય જગત માયા-ભ્રમ રૂપ જ હોવું જોઈએ. એક અદ્વૈત આત્મા જ પરમાર્થ છે (૧-૧૭); પોતાની માયા વડે (स्वमायया) એક આત્મા ભેદયુક્ત — અનેકરૂપ દેખાય છે (૨-૧૨); આ બધો પદાર્થસમૂહ આત્મ-માયાથી ઉપસ્થાપિત થયેલો છે — પરમાર્થતઃ નથી (૩-૧૦); એ બધું કંઈ પ્રકૃતિ કે બ્રહ્મના પરિણામરૂપ નથી, પરંતુ વિવર્તરૂપ છે.

ગૌડપાદ આ વિવર્ત-વાદ અર્થાત્ જગતના વૈતથ્ય – મિથ્યાત્વનો સિદ્ધાંત અનેક રીતે નિરૂપે છે. બીજા પ્રકરણમાં, સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોનો દાખલો લઈ, તે બાહ્ય જગતના પદાર્થોને મિથ્યા આભાસરૂપ ઠરાવે છે. તે જ પ્રમાણે દોરડામાં ભ્રમથી દેખાતો સાપ, ગાંધર્વનગરનો આભાસ, — એ દાખલાઓ પણ તે લે છે.

પરંતુ એ માયા પણ સ્વતંત્ર વસ્તુરૂપ નથી. બ્રહ્મ સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વ જ નથી. જ્યારે પરમાર્થ તત્ત્વનું દર્શન થાય છે, ત્યારે માયા જેવી વસ્તુ જ રહેતી નથી. (૪-૫૮.)

૪. જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ

બ્રહ્મથી જુદો જીવાત્મા એ પણ માયાએ ઊભા કરેલા આભાસનો જ એક ભાગ છે. શરીર મન વગેરે અનેક ઉપાધિઓ દૂર કરીએ, તો જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. ઉપનિષદનાં મહાવાક્યો એ

અભેદનું સત્ય જ પોકારે છે. અનાત્માની ઉપાધિઓ આત્મા ઉપર લગાવ્યા વિના આત્માને અણુ કે અનેક માનવો એ શક્ય નથી.

અદ્વૈતપ્રકરણમાં ગૌડપાદ આત્માનું અણુત્વ તથા અનેકત્વ ઘટાકાશ વગેરે દાખલાઓથી સમજાવે છે. ઘટ, કૂજો, વગેરે ઉપાધિઓથી આકાશમાં ખરી રીતે કશો ફેર થતો નથી. એ ઉપાધિઓને કારણે ઘટાકાશ વગેરે ભેદવ્યવહાર સંભવે છે. પરંતુ ખરી રીતે ઘટાકાશ એ કૂજાના આકાશથી જુદું નથી. કારણ કે, આકાશ તો સમાનપણે સર્વત્ર સરખું જ છે.

ખરી વાત એ છે કે, જીવ કદી ઉત્પન્ન જ થયો નથી. ઉત્પત્તિ કે વિનાશ એમાંનું કાંઈ જ નથી. બદ્ધ આત્માઓ કે જેઓ પોતાની મુક્તિ શોધતા હોય, કે મુમુક્ષુ આત્માઓ કે મુક્ત આત્માઓ એવો કોઈ ભેદ જ નથી. એ બધો વ્યવહાર માયામાં સમાવિષ્ટ છે. પરમ આત્મા તો બંધ–મોક્ષ એવા કશા ભેદ અનુભવતો નથી.

૫. નિત્ય–શુદ્ધ–બુદ્ધ–મુક્ત

અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં જે લક્ષ્ય છે, તે નવું મેળવવાનું કે ઊભું કરવાનું ન હોવાથી, કર્મ વગેરે ઉપાયો તેના સાધક ન કહી શકાય. મોક્ષ એ સાધ્ય જ નથી. મોક્ષ મેળવવાનું જે કહેવાય છે, તે લક્ષણાથી જ કહેવાય છે, — ઔપચારિક છે. માત્ર પરમ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવો જ આવશ્યક છે (आत्मसत्यानुबोध). એ જ્ઞાન પણ अज છે અને એનાથી अज આત્માનો બોધ–સાક્ષાત્કાર થાય છે. (૩-૩૩.)

ઉપાસના કે ધ્યાન એ મોક્ષનાં સીધાં સાધન, એ અર્થમાં ન કહેવાય. પરમ જ્ઞાન વખતે કશાનું ગ્રહણ કે ત્યાગ હોતાં જ નથી (૩-૩૮). ત્યાં કશું ચિંતન પણ રહેતું નથી. માત્ર જ્ઞાન પોતે પોતામાં જ સ્થિત હોય છે. (૩-૩૮).

૬. અવિવાદ-પદ

આ અદ્વૈત-દર્શનને ગૌડપાદને મતે બીજા કોઈ દર્શન સાથે કશો વિવાદ નથી. બાહ્ય જગતને સત્ય માનનારા સિદ્ધાંતો એક-બીજા સાથે ઝઘડયા કરે છે; પરંતુ અદ્વૈતવાદને તે કોઈની સાથે

કાંઈ ઝઘડો કરવાપણું નથી. બધો ઝઘડો દ્વૈતમાં જ સંભવે છે. પરંતુ જ્યારે દ્વૈતનો અનુભવ જ ગયો, એટલે બધો ઝઘડો પણ ગયો (૩-૧૭). તેથી ગૌડપાદ આશીર્વાદની ભાષામાં કહે છે કે, વિવાદથી પર એવું આ અવિવાદ-પદ જ સૌ પામો !

૭. બૌદ્ધ પરિભાષા

ગૌડપાદ એવા જમાનામાં વિચરતા હતા, જ્યારે બૌદ્ધ મહાયાન પંથ લોકોનાં મન ઉપર અધિકાર ભોગવવા લાગ્યો હતો. એવે વખતે વેદાંતના આચાર્યનું કામ સ્વાભાવિક રીતે બેવડું હોય: ઉપનિષદોના અનુયાયીઓને ખાતરી કરી આપવી કે તેઓનો માર્ગ સાચો છે; અને બીજું, બૌદ્ધોમાં પોતામાં જ વેદાંતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો. ગૌડપાદે તેથી જ માત્ર શ્રુતિપ્રમાણને આગળ કરવાને બદલે તર્ક અને ન્યાયની દલીલો જે બૌદ્ધોમાં પ્રચારમાં હતી, તેમનો ઉપયોગ વેદાંતનું સમર્થન કરવામાં કર્યો છે.

જોકે, અદ્વૈત તત્ત્વના આંતરિક અનુભવ વિના, માત્ર તર્કની જાળથી કોઈની આગળ એ તત્ત્વનું સમર્થન કરવા આગળ આવવું અશક્ય ગણાય. સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક અનુભવમાંથી જન્મેલ નિશ્ચય અને ખાતરીને કારણે જ ગૌડપાદ બેધડક પોતાનો 'અજાતિ' અને 'અદ્વૈત'નો સિદ્ધાંત રજૂ કરી શકે છે. શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ પુરુષ તેથી જ ગૌડપાદના સિદ્ધાંત તરફ ખેંચાયા હોય અને તેમાં શાશ્વત જીવનનું સત્ય જોઈ શક્યા હોય. અદ્વૈતવાદમાં ગૌડપાદનું નામ પોતાના ગૂઢ અનુભવ—આત્મસાક્ષાત્કારના જોમ માટે તેમ જ વસ્તુતત્ત્વ સુધી પહોંચી જનારી વેધક ફિલસૂફી માટે હંમેશ જાણીતું રહેશે. તે કવિ તથા ફિલસૂફ બંને હતા. વેદાંતના સત્યને ફિલસૂફની ચાળણીથી ચાળી, કવિની ભાવભરી અને જોમભરી વાણીમાં તેમણે નિરૂપ્યું છે.

તેથી જ માંડૂક્ય ઉપનિષદના આ પુસ્તકમાં બીજા ખંડ તરીકે ગૌડપાદની કારિકાઓનો ભાવાનુવાદ જોડયો છે. આશા છે કે વાચકોને તે ઉપયોગી નીવડશે.

ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ

૧

ઓમ્કાર–પ્રકરણ[૧]

વિશ્વ (वैश्वानर) બાહ્ય પદાર્થોને જાણે છે [बहिष्प्रज्ञः છે], અને સર્વ બાહ્ય પદાર્થોને વ્યાપેલો છે [विभुः છે].[૨] તૈજસ આંતર પદાર્થોને જાણે છે [अन्तःप्रज्ञः છે][૩]; અને પ્રાજ્ઞ (જ્ઞાતા-જ્ઞેય એવા ભેદ વિના માત્ર) પ્રજ્ઞાનઘન છે [घनप्रज्ञः છે].[૪] એક જ (આત્મા) એ ત્રણ સ્વરૂપે રહેલો (વેદમાં) કહ્યો છે. [૧]

વિશ્વ બહાર જમણી આંખમાં[૫], તૈજસ અંદર મનમાં, અને પ્રાજ્ઞ હૃદયના આકાશમાં[૬] — એમ તે (આત્મા) દેહમાં ત્રણ સ્વરૂપે વિરાજે છે.[૭] [૨]

---

૧. સામાન્ય રીતે આ પ્રથમ પ્રકરણ 'આગમ'-પ્રકરણ નામે ઓળખાય છે. કારણ કે, તેમાં માંડૂક્યોપનિષદના ૧૨ મંત્રો (આગમ) ને આધારે સિદ્ધાંત-કથન છે. પરંતુ આનંદગિરિ ટીકાકારે શંકરાચાર્યના ભાષ્ય ઉપર ટીકા કરતાં આ નામે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨. જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એમ બે વિભાગે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ વિચારાય છે. એ બંને પ્રકારે એક જ આત્મા રહેલો છે, એમ વેદાંત માને છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ-આત્મા જ જ્ઞાતા સ્વરૂપે તેમ જ તેના જ્ઞેય પદાર્થો રૂપે વ્યવહરે છે. તેથી વિશ્વને બહિષ્પ્રજ્ઞ તેમ જ વિભુ એમ કહ્યાં છે. વિશ્વ–વૈશ્વાનર વિષે છાંદોગ્ય૦ ૫, ૧૨-૧૮ માં વર્ણન છે.

૩. બૃહ૦ ૪.-૩, ૧૦.

૪. બૃહ૦ ૪, ૩, ૨૨.

૫. બૃહ૦ ૪, ૨, ૨.

૬. બૃહ૦ ૨, ૧, ૧૭.

૭. આ સ્થાનો ઉપાસના ઇત્યાદિ અર્થે કહ્યાં છે. તથા જેવું બ્રહ્માંડમાં તેવું જ પિંડમાં પણ છે, એવું તેથી સૂચવાય છે.

આમ, ત્રણ ધામોમાં[૧] (ત્રણ રૂપે) ભોક્તા (ત્રણ પ્રકારનાં) ભોજ્ય ભોગવે છે, એમ વર્ણવાય છે. પણ એ ભોક્તા-ભોજ્ય બંને (-નું સાચું રહસ્ય) જે જાણે છે, તે ભોગવ્યા છતાં લેપાતો નથી.[૨] [૫]

કારણ કે, સત્ લાગતા સર્વ ભાવો — પદાર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન એ એક (આત્મા) જ છે; 'પ્રાણ' (રૂપે તે) જ સર્વ (ભૂત પદાર્થ) ને ઉત્પન્ન કરે છે; 'પુરુષ' (રૂપે તે) જ જુદા જુદા ચેતન અંશો (જીવો) ને ઉત્પન્ન કરે છે. [૬]

તત્ત્વ-સ્વરૂપ ન જાણવું ('તત્ત્વાગ્રહણ') તે 'નિદ્રા' છે; અને તેને કારણે વસ્તુ હોય તેથી અન્યથા જોવી ('અન્યથાગ્રહણ') તેનું નામ 'સ્વપ્ન' છે. તે બંનેથી ઊભો થયેલો વિપર્યાસ ક્ષીણ થાય, ત્યારે 'તુરીય' પદ પમાય. [૧૫]

વિશ્વ અને તૈજસ એ બંને સ્વપ્ન અને નિદ્રાથી યુક્ત છે; અર્થાત્ તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપી કારણથી તેમ તેના કાર્યરૂપ અન્યથાગ્રહણ-(વિપર્યાસ) થી બદ્ધ છે. ત્યારે પ્રાજ્ઞ માત્ર નિદ્રાથી અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપી કારણથી બદ્ધ છે. તુર્યપદમાં નિદ્રા તેમ જ સ્વપ્ન બંને નથી. [૧૧, ૧૪]

પ્રાજ્ઞ અને તુર્ય બંને પદમાં દ્વૈત-પદાર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી; પરંતુ પ્રાજ્ઞ બીજ-નિદ્રા યુક્ત હોવાથી પોતાને કે પારકાને, સત્યને કે અનૃતને એમ કશાને જાણતો નથી; ત્યારે તુર્ય તો અજ્ઞાન-નિદ્રાથી રહિત હોવાથી સદા પ્રકાશરૂપ છે [सर्वदृक्]. [૧૨-૩]

અનાદિ માયાથી નિદ્રામાં પડેલો જીવ જ્યારે જાગે છે, ત્યારે 'અજ', 'અનિદ્ર', 'અસ્વપ્ન', 'અદ્વૈત' એવા તુરીય પદનો બોધ તેને થાય છે. [૧૬]

૧. જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્ત એ ત્રણ અવસ્થામાં; તેમ જ જમણી આંખ-મન-હૃદયાકાશ એ ત્રણ ધામ, જ્યાં વિશ્વ-તૈજસ-પ્રાજ્ઞ એમ ત્રણરૂપે વિરાજીને ત્રણ પ્રકારનું ભોગ્ય આત્મા ભોગવે છે.

૨. ભોક્તા અને ભોગ્ય બધું એક જ આત્મારૂપ છે, એમ જાણ્યા પછી કોણ કોની કામના-તૃષ્ણા કરે?

સર્વ ભાવોનું અદ્વૈત જ્યાં છે, અને તેથી સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ જ્યાં છે, એવો ઈશ, પ્રભુ, વિભુ, અવિનાશી, તુર્ય દેવ છે. [૧૦]

એ બધો પ્રપંચ જો ખરેખર હોય, તો જ 'તે નિવૃત્ત થયો' એમ કહેવાય; પરંતુ બધો દ્વૈત-પ્રપંચ તો માયામાત્ર છે. પરમાર્થરૂપે તો અદ્વૈત જ છે. [૧૭]

(વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ વગેરે) સૃષ્ટિ-કલ્પના પણ એ પ્રમાણે માત્ર ઉપદેશ અર્થે છે; જ્ઞાન થતાં દ્વૈત રહેતું જ નથી. [૧૮]

ઓમકારને – પ્રણવને પાદથી જાણવો. (પરમ તત્ત્વના) પાદ, તે જ (ઓમકારની) માત્રાઓ છે, એમાં સંશય નથી. ઓમકારને પાદથી જાણી લીધા બાદ બીજા કશા ચિંતનમાં ન લાગવું. [૨૪]

(ઓમકારની પ્રથમ માત્રા अ છે; અને આત્માનો પ્રથમ પાદ વિશ્વ છે. એ બંનેને એક જાણવાં. કારણ કે, ઓમકારની માત્રાઓમાં) अ પ્રથમ છે; તેમ જ (આત્માના પાદમાં) વિશ્વ પણ પ્રથમ છે. તેમ જ अ-કાર વડે સર્વ વાણી વ્યાપ્ત થયેલી છે,[૧] તેમ વિશ્વ-વૈશ્વાનર વડે સર્વ (સ્થૂલ) જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે.[૨] [૧૯]

(ઓમકારની માત્રાઓમાં) उ-કાર (अ-કારથી આગળ આવતો હોઈ) આગળ છે — ચડિયાતો છે [उत्कर्षः]; તેમ જ (આત્માના પાદમાં) તૈજસ પણ આગળનો છે — ચડિયાતો છે. તેમ જ उ-કાર (ઓમકારની ત્રણ માત્રાઓમાં अ તથા म ની વચ્ચે આવેલો હોઈ) મધ્યસ્થ (उभयत्वं) છે, તેમ તૈજસ પણ (આત્માના ત્રણ પાદોમાં

---

૧. अकारो वै सर्वा वाक् — 'અ-કાર જ સર્વ વાણીરૂપ છે.' — ઐ૦ આર૦ ૨. ૩. ૭-૧૩.

૨. છાંદોગ્ય ઉપ૦ ૫, ૧૨-૧૮માં વૈશ્વાનર આત્માનું વર્ણન છે. ત્યાં છેવટે જણાવ્યું છે કે, 'આ આત્મા વૈશ્વાનરનું સ્વર્ગ એ માથું છે; સૂર્ય એ આંખ છે; વાયુ એ પ્રાણ છે; પૃથ્વી એ પગ છે, ઇ૦.'

વિશ્વ અને પ્રાજ્ઞની વચ્ચે હોઈ) મધ્યસ્થ છે. (તેથી તે બેને એક જાણવાં). [૨૦]

(ઓમ્કારની માત્રાઓમાં) म-કારમાં (આગળના अ અને उ, જ્યારે ઓમનું રટણ કરીએ છીએ ત્યારે, જાણે તેમાં સમાઈ જતા હોય અને પાછા તેમાંથી નીકળતા હોય તેમ) સમાવેશ પામે છે– સમાય છે [मान]; તેમ જ (આત્માના પાદોમાં) પ્રાજ્ઞમાં પણ (જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓ જેમ નિદ્રામાં સમાવેશ પામે છે અને પાછી તેમાંથી નીકળે છે, તેમ વિશ્વ અને તૈજસ સૃષ્ટિઓ પણ ઉત્પત્તિ વખતે પ્રાજ્ઞમાંથી નીકળે છે અને પ્રલય વખતે તેમાં સમાઈ જતી હોવાથી) સમાવેશ પામે છે. તેમ જ (ઓમ્કારના ઉચ્ચારણ વખતે આગળના अ અને उ) म-માં લય પામે છે, તેમ પ્રાજ્ઞમાં (વિશ્વ અને તૈજસ, ગાઢ નિદ્રામાં જાગ્રત અને સ્વપ્ન લય પામે તેમ) લય પામે છે. (તેથી તે બેને એક જાણવાં.) [૨૧]

આ પ્રમાણે ઓમ્કારની ત્રણ માત્રાઓ અને આત્માના ત્રણ પાદોમાં જે તુલ્યપણું તથા સામાન્યપણું છે, તે જાણી, પ્રણવ તથા આત્માને જે એકરૂપ નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે, તે મહામુનિ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનો પૂજ્ય તથા વંદ્ય બને છે. [૨૨]

अ-કારથી વિશ્વ-આત્મા પમાય છે; उ-કારથી તૈજસ-આત્માને; અને म-કારથી પ્રાજ્ઞ-આત્માને. પરંતુ ઓમ્કારની જે (ચોથી) અ-માત્રા છે, તેનાથી તો (આત્માના તુર્ય-પદનો સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી) કશું જવા-પામવાનું જ રહેતું નથી. [૨૩]

માટે ચિત્તને પ્રણવ – ઓમ્કારમાં યોજવું. પ્રણવ એ જ નિર્ભય બ્રહ્મ (-પદ) છે. પ્રણવમાં નિત્ય યુક્ત રહેનારને કશા તરફથી ભય રહેતો નથી.* પ્રણવ એ જ અપર-બ્રહ્મ (અર્થાત્ ઈશ્વર) છે; પ્રણવ એ જ પર (-બ્રહ્મ) છે. તે (પરમતત્ત્વરૂપી) પ્રણવનું કોઈ

* 'न बिभेति कुतश्चन' — (એને જાણનારો) 'કશાથી ભય પામતો નથી.' (તૈત્તિ० ૨, ૯).

કારણ નથી [अपूर्वः]; તેની અંદર બીજું કંઈ મિશ્રિત નથી [अनन्तरः]; તેની બહાર બીજું કાંઈ નથી [अबाह्यः]; તેનું કોઈ કાર્ય નથી [अनपरः]; તે અવ્યય – અવિનાશી (તત્ત્વ) છે. [૨૫-૨૬]

પ્રણવ સર્વનો આદિ છે, મધ્ય છે અને અંત છે. એવા પ્રણવનો સાક્ષાત્કાર કરીને તરત જ તદ્રૂપતાને પામે છે. [૨૭]

પ્રણવને જ સર્વના હૃદયમાં રહેલો ઈશ્વર જાણો. સર્વને વ્યાપી રહેલા એ ઓમકારનું ચિંતન કરનારો ધીર પુરુષ શોકને તરી જાય છે. [૨૮]

ઓમકાર જ અ-માત્ર[1] (જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્ત અવસ્થામાં અનુભવાતી સૃષ્ટિથી પર) એવું તુરીય પદ છે; અને તે જ અનંત-માત્ર[2] પણ છે. તે દ્વૈત (અનુભવ)ના ઉપશમવાળું શિવ પદ છે. તેવા ઓમકાર-પદનો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. તે મુનિ છે; બીજો કોઈ (શાસ્ત્રવેત્તા હોય તો પણ) નહિ. [૨૯]

---

૧. ઓમકારની अ–उ–म એ ત્રણ સ્વર-માત્રાઓ બ્રહ્મના વૈશ્વાનર–તૈજસ પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ (જાગ્રત–સ્વપ્ન–સુષુપ્તની સૃષ્ટિ રૂપી ત્રણ) પાદ રૂપ છે, તથા ઓમકારની ચોથી અ-માત્રા એ જ બ્રહ્મનો તુરીય પાદ છે, એમ માંડૂક્યમાં પ્રતિપાદિત કરેલું છે.

૨. માંડૂ૦ ઉપ૦ના છઠ્ઠા મંત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વની યોનિ–કારણ હોવાથી, તથા ભૂતમાત્રનાં ઉત્પત્તિ-લય તેમાંથી થતાં હોવાથી.

૨

તથ્ય-રહિતપણું[1]

બુદ્ધિશાળી પુરુષો સ્વપ્નમાં (દેખાતા) સર્વ પદાર્થોને તથ્ય-રહિત અર્થાત્ મિથ્યા કહે છે; કારણ કે (હાથી, પર્વત વગેરે) તે બધા પદાર્થો (સ્વપ્ન અનુભવનારના શરીરની) અંદર બહુ થોડી જગામાં દેખાતા હોય છે. (સ્વપ્નનો) કાળ બહુ અલ્પ હોવાથી જુદે જુદે (દૂરને સ્થળે) જઈને તો તે પદાર્થો તેણે ન જોયા હોય; વળી (સ્વપ્નમાં પર્વત વગેરે સ્થળે ગયેલો) જ્યારે જાગે છે, ત્યારે કોઈ તે દૂરને સ્થળે જાગતો નથી (પણ ઘરમાં પોતે જ્યાં સૂતો હોય છે ત્યાં જ જાગે છે). શ્રુતિ પણ[2] (સ્વપ્નમાં દેખાતા) રથ વગેરે પદાર્થો (ખરેખર) હોતા નથી, એમ કહે છે. આમ, સ્વપ્નના પદાર્થો તથ્ય-રહિત છે, એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે. [૧-૩]

સ્વપ્નના પદાર્થો જેમ ન હોવા છતાં દેખાય છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતા પદાર્થો પણ ન હોવા છતાં દેખાય છે. અલબત્ત, સ્વપ્નની ઘટનાઓ શરીરની અંદર સાંકડી જગામાં બનતી દેખાય છે (ત્યારે જાગ્રતના બનાવો બાહ્ય જગતમાં બનતા લાગે છે); તેમ છતાં, જ્ઞાનીઓ સ્વપ્ન અને જાગ્રત બંનેના પદાર્થોને એકસરખા જ ગણે છે. તેનો હેતુ પણ પ્રસિદ્ધ છે : જે વસ્તુ આદિમાં નથી અને અંતમાં નથી, તે વસ્તુ મધ્યમાં — વર્તમાનકાળે (દેખાતી હોય તો) પણ નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ. (સ્વપ્નના પદાર્થો જેમ સ્વપ્ન દરમ્યાન જ દેખાય છે — પહેલાં કે પછી જાગ્રત કે સુષુપ્તિમાં દેખાતા નથી, તેથી મિથ્યા છે,) તેમ જ જાગ્રતના પદાર્થો પણ

---

૧. ' वैतथ्य '–प्रकरण.

૨. બૃહ૦ ૪, ૩, ૧૦

(જાગ્રત દરમ્યાન જ દેખાતા હોઈ) સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થો જેવા જ છે. છતાં સાચા જેવા દેખાય છે. [૪-૬]

આત્મદેવ પોતે જ પોતાની માયા વડે એ બધા ભેદ કલ્પે છે, અને તેને જ એ ભેદોનો બોધ પણ થાય છે, એવો વેદાંતનો નિશ્ચય છે. [૧૨.] સ્વપ્નના પદાર્થો કે જે ચિત્ત કલ્પે ત્યાં સુધી જ રહેનારા[1] [चित्तकालाः] છે, તેમને પ્રભુ ચિત્તની અંદર ઊભા કરે છે [विकरोति]; અને જાગ્રતમાં[2] દેખાતા પદાર્થો કે જે (સ્વપ્નમાંથી કે નિદ્રામાંથી જાગ્યા બાદ) પહેલાં અનુભવેલા તે જ છે એમ લાગે છે [द्वयकालाः], તથા નિયત–સ્થિર રહેનારા ગણાય છે, તે પણ કલ્પનાથી જ પ્રભુએ ઊભા કરેલા છે. સ્વપ્નના પદાર્થો અવ્યક્ત – અસ્ફુટ હોય છે અને જાગ્રતમાં અનુભવાતા પદાર્થો સ્ફુટ હોય છે, તે ફરકનું કારણ ઇન્દ્રિય જુદી છે એ છે. (અર્થાત્ સ્વપ્નના પદાર્થો અનુભવતી વખતે આંતર ઇંદ્રિય – મન સક્રિય હોય છે અને બાહ્ય ઇંદ્રિયો નિષ્ક્રિય હોય છે; ત્યારે જાગ્રતના પદાર્થો અનુભવતી વખતે બાહ્ય ઇંદ્રિયો સક્રિય હોય છે.) [૧૨-૧૫]

પરમાત્મા પ્રથમ જીવને કલ્પે છે, અને પછી બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક વિવિધ ભાવોને. તે જીવ જેવો તેને જ્ઞાન–અનુભવ, તેવી સ્મૃતિવાળો (અને તે સ્મૃતિ અનુસાર પાછો કામના–ક્રિયા વગેરે કલ્પના કરનારો) હોય છે. પરંતુ તે જીવ વગેરેની સૃષ્ટિ, અંધારામાં પડેલી દોરડીનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થવાથી [अनिश्चिता] જેમ તે સાપ કે પાણીની ધાર વગેરે રૂપે કલ્પાય, તેવી જાણવી. પરંતુ દોરડીનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં જેમ સાપ વગેરેનો વિકલ્પ દૂર થાય છે અને માત્ર રજ્જુ જ છે [अद्वैत] એવો નિશ્ચય થાય છે, તે પ્રમાણે

૧. ૧૩મી કારિકામાં તેમને માટે ' अव्यवस्थितान् ' તથા ' अपर ' વિશેષણો છે. બંનેનો અર્થ થોડો સમય રહેનારા – કલ્પનામય એવો છે.

૨. बहिःचित्ते — ૧૩. અર્થાત્ જાગ્રત અવસ્થાનું ચિત્ત, જે શરીરની બહારના પદાર્થો ગ્રહણ કરતું મુખ્યત્વે છે.

આત્માનું પણ યથાર્થ જ્ઞાન થતાં જીવ અને સૃષ્ટિ વગેરે વિવિધ વિકલ્પો દૂર થાય છે, અને અદ્વૈત આત્મા જ છે, એવો નિશ્ચય દૃઢ થાય છે. [૧૬-૧૮]

આ બધા પ્રાણ વગેરે અનંત ભાવોરૂપે અદ્વૈત આત્મા દેખાવો, એ તે દેવની માયા જ છે; તેનાથી (જાણે) તે જાતે વિમોહિત થાય છે. [૧૯.] જુદા જુદા વાદીઓ [तद्विदः] તેને પ્રાણરૂપે, મહાભૂતોરૂપે, (સત્ત્વ-રજસ-તમસ એ) ગુણો રૂપે, (જગતના કારણ-રૂપ આત્મા – અવિદ્યા – શિવ એ ત્રણ) તત્ત્વો રૂપે,[1] પાદ[2]– વિષય[3]– લોક[4]– દેવ – વેદ – યજ્ઞ – ભોક્તા – ભોજ્ય – સૂક્ષ્મ – સ્થૂલ – મૂર્ત – અમૂર્ત – કાલ – દિશા[5]– વાદ[6]– ભુવન[7]– મન – બુદ્ધિ – ચિત્ત – ધર્માધર્મ – પચીસ[8]– છવ્વીસ[9]– એકત્રીસ[10]– કે અનંત

૧. શૈવો એવું માને છે. – આનંદગિરિ-ટીકા.

૨. વિશ્વ વગેરે, આત્માના પાદો. – આનંદગિરિ-ટીકા.

૩. શબ્દાદિ વિષયો (વાત્સ્યાયન વગેરેને મતે).

૪. ભૂઃ – ભુવઃ – સ્વઃ એ લોક (પૌરાણિકોને મતે).

૫. પશુ વગેરેના સ્વરો ઉપરથી ભવિષ્ય ભાખનારા 'સ્વરોદયવિદો' દિશાને પરમતત્ત્વ માને છે.

૬. ધાતુવાદ, મંત્રવાદ વગેરે.

૭. ૧૪ ભુવન.

૮. પ્રકૃતિ – મહત્ – અહંકાર – પાંચ તન્માત્રા – પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો – પાંચ કર્મેન્દ્રિયો – પાંચ મહાભૂતો – મન – પુરુષ એમ ૨૫ તત્ત્વોનું જગત બનેલું છે એમ સાંખ્યો માને છે.

૯. યોગવાળા ૨૬મું ઈશ્વરતત્વ વધુ માને છે.

૧૦. પાશુપત દર્શનવાળા શિવ–શક્તિ – સદાશિવ – ઈશ્વર – વિદ્યા – પુરુષ – માયા – કાલ – નિયતિ – કલા – અવિદ્યા – રાગ – પ્રકૃતિ – મહત્ – અહંકાર – મન – પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય – પાંચ કર્મેન્દ્રિય – પાંચ તન્માત્ર – પાંચ ભૂત, એમ ૩૬ તત્ત્વો માને છે. પરંતુ કાલ – નિયતિ – કલા – અવિદ્યા – રાગ એમને માયાના આવિષ્કારો માની બાદ કરતાં ૩૧ થાય.

મૂળ તત્ત્વો – લોક[1] – આશ્રમ[2] – સ્ત્રી-પું-નપુંસક એ લિંગો (વાળો શબ્દસમૂહ)[3] – પર અને અપર બે બ્રહ્મ – તથા સૃષ્ટિ-લય-સ્થિતિ-રૂપે વર્ણવે છે. જેનો આચાર્ય જેને જે રૂપે દર્શાવે તે રૂપે તે તેને ગ્રહણ કરે છે; અને પછી તે (આત્મા પણ) તે રૂપે બનીને તેને સંતોષ આપે છે [अवति]. અને એ રૂપમાં આગ્રહ રાખી તે (સાધક પણ) તેને જ પામે છે. [૨૦-૨૯.] (રજ્જુમાં સાપ વગેરે દેખાયેલા આકારો જેમ વસ્તુતાએ રજ્જુથી જુદા નથી, તેમ) આત્માથી જુદા નહીં એવા આ આકારોથી આત્મા તે તે રૂપે જાણે જુદો જુદો હોય તેમ દેખાય છે. તાત્ત્વિક રીતે આ વસ્તુ જાણનારો પછી ભલે વ્યવહારમાં જરા પણ શંકા રાખ્યા વિના એ બધી કલ્પનાઓને અનુસરે. [૩૦]

સ્વપ્ન કે બાજીગરની માયા કે ગંધર્વનગરનો દેખાવ — (એ બધું વસ્તુતાએ ન હોવા છતાં જેમ દેખાય છે,) તેના જેવું આ બધું વિશ્વ પણ વેદાંત-જ્ઞાનીઓ ગણે છે. ખરી રીતે તો ઉત્પત્તિ કે લય નથી, બદ્ધ કે સાધક નથી, મુમુક્ષુ કે મુક્ત નથી. એ જ પરમાર્થતત્ત્વ છે. [૩૧-૨.] અદ્વય આત્માની જ આ બધા મિથ્યા ભાવો રૂપે કલ્પના કરાય છે; અદ્વય આત્મા જ આ બધા મિથ્યા ભાવોનો આધાર છે. માટે અદ્વયતા એ જ સાચી છે – કલ્યાણરૂપ છે. [૩૩.] તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે કે, આ બધા પદાર્થો આત્માથી અભિન્ન પણ નથી કે ભિન્ન પણ નથી; પોતાના સ્વરૂપથી તે અનેક નથી કે આત્માના સ્વરૂપથી પણ તે અનેક નથી. [૩૪.] વેદનો પાર પામેલા તથા રાગ–ભય–ક્રોધ જેમના દૂર થઈ ગયા છે એવા મુનિઓએ આ દ્વૈતપ્રપંચના ઉપશમરૂપ, કોઈ પણ કલ્પના વિનાનો અદ્વયભાવ જોયો છે. [૩૫]

---

૧. લોકનું રંજન જ તત્ત્વ છે, એમ 'લૌકિકો' માને છે.

૨. દક્ષ વગેરેને મતે આશ્રમો જ 'પરમાર્થ' છે.

૩. વૈયાકરણો માને છે.

માટે એને [પ્રપંચને] એવો જ [અદ્વૈતરૂપ] જાણીને, અદ્વૈતમાં જ સ્મૃતિ પરોવવી. અને અદ્વૈતભાવનો અનુભવ કર્યા બાદ લોકમાં જડની પેઠે વર્તવું[1]. [તે જ્ઞાની] સ્તુતિ – નમસ્કાર – શ્રાદ્ધક્રિયા વગેરેથી રહિત થાય; સ્થિર ઘરબાર વિનાનો થાય; યતિ થાય, અને યદૃચ્છાએ જે આવી મળે તેના વડે નિર્વાહ કરનારો થાય. [૩૭]

પોતાની અંદરનું તત્ત્વ જાણીને તથા બાહ્ય દેખાતી સૃષ્ટિનું તત્ત્વ જાણીને, તે બંનેના મૂળમાં રહેલ આત્મતત્ત્વરૂપ બનેલો, તેમાં જ આનંદ માનતો, તે તત્ત્વસ્વરૂપમાંથી કદી ચ્યુત ન થાય. [૩૮]

૩

અદ્વૈત પ્રકરણ

જન્મરહિત, સમતાયુક્ત, તથા અકૃપણ[2] એવા પદનું હું વર્ણન કરું છું. ચારે તરફ તમને બધું ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે, છતાં (તત્ત્વતઃ) કશું જન્મતું નથી, તે પ્રકાર હવે સાંભળો. [૨]

જે આ બધું જન્મતું દેખાય છે, તે શાના જેવું છે? આકાશ જેમ ઘટ વગેરે ઉપાધિઓથી ઘટાકાશ વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે, તેમ આત્મા પણ (દેહ-ચિત્ત વગેરે ઉપાધિઓથી) જીવ વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે. અને જેમ ઘટ વગેરે ઉપાધિઓ લય પામે, એટલે ઘટાકાશ વગેરે પણ આકાશમાં લય પામી જાય છે, તેમ જીવો પણ આત્મામાં (લય પામી જાય છે). [૩-૪]

(આકાશ એક જ હોવા છતાં) જેમ એક ઘડામાંનું આકાશ રજ, ધૂમ વગેરે યુક્ત બનતાં, બધા ઘડાનાં આકાશ રજ-ધૂમથી

---

૧. બ્રહ્મસૂત્ર ૩–૪–૫૦ ઉપરના શાંકરભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે, પોતાના જ્ઞાન વગેરેનો દેખાડ ન કરે. ગૂઢધર્માશ્રિત તથા અજ્ઞાતચરિત થઈને અંધ–જડ–મૂકની પેઠે વિચરે.

૨. છાંદો૦ ઉપ૦ (૭–૨૪–૧)માં કહ્યું છે કે, 'જ્યાં બીજાને બીજો જુએ છે – સાંભળે છે – જાણે છે, તે અલ્પ છે, મર્ત્ય છે, અસત છે.'

યુક્ત નથી બની જતાં, તેમ (એક જીવ સુખ વગેરેથી યુક્ત બનતાં) બધા જીવો સુખ વગેરેથી યુક્ત નથી બની જતા. [૫]

ઘડાના આકાશનું રૂપ, તેમાં પાણી ભરવું વગેરે કાર્ય, તથા ઘડાનું આકાશ એવું નામ, — એ બધો ભેદ ઊભો થવા છતાં જેમ આકાશમાં પોતામાં ખરી રીતે કશો ભેદ ઊભો થતો નથી, તેમ જ જીવો (-ને લીધે આત્મા-) ની બાબતમાં પણ સમજવું. કારણ કે, ઘટાકાશ એ કંઈ આકાશનો વિકાર થઈને કે ભાગ પડીને ખરી રીતે બનતું જ નથી (એ તો આકાશમાં આપણે આપણી દૃષ્ટિથી ઊભો કરેલો ખ્યાલ છે); તેમ જ આત્મામાં જીવ વિકાર થઈને કે ભાગ પડીને કદી ઊભો નથી થતો. [૬-૭]

જેમ મૂર્ખ લોકો આકાશને (રજ–ધૂમ વગેરે) મેલથી મેલું થયેલું માને છે, તેમ મૂર્ખ લોકોની દૃષ્ટિએ જ આત્મા (જીવ કે સૃષ્ટિ વગેરે રૂપ) મેલથી મલિન થાય છે. (શરીરની દૃષ્ટિએ) મરણ પામે, ઉત્પન્ન થાય, જાય કે આવે, એમ સર્વ શરીરોમાં વર્તવા છતાં આત્મા તો આકાશની પેઠે (જરા પણ ફેર વિનાનો) જ રહે છે. (દેવ વગેરેના) પૂજ્ય ગણાતા દેહો, કે (પંચભૂતની રીત) બધાના સરખા ગણાતા દેહો – બધા જ સ્વપ્ન જેવા છે અને આત્માની માયાથી ઊભા થયેલા છે; (તેમના ખરેખર ઉત્પન્ન થવા બાબતમાં) કશી જ યુક્તિ કે દલીલ છે નહીં. [૮-૧૦]

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં (૨, ૧-૬) અન્નમય વગેરે (રસાદિ) કોશો વર્ણવ્યા છે; તથા (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ૨-૫) મધુ-વિદ્યા છે. ત્યાં પિંડ અને બ્રહ્માંડનાં જુદાં જુદાં જોડકાં વર્ણવ્યાં છે. પરંતુ ત્યાં બધે જ એ બધું વર્ણન હમણાં વર્ણવ્યું તેમ આકાશ જેવું જ ગણવું. [૧૧-૧૨]

કારણ કે, જીવ અને આત્માનું અનન્યત્વ, અભેદ દર્શાવવા દ્વારા, શ્રુતિ પ્રશંસે છે. અને તે એના ભેદને નિંદે છે.* (એટલે એ બધું

---

* 'પણ એ દ્વિતીય છે જ નહિ.' – બૃહ૦ ૪, ૩, ૨૩; 'દ્વિતીયમાંથી જ ભય થાય છે.' બૃહ૦ ૧, ૪, ૨; 'થોડું પણ અંતર માને છે, એટલે તરત તેને

દ્વૈત-વર્ણન) આમ (આકાશના દાખલાથી સમજીએ, તો જ) બંધ-બેસતું થાય. [૧૩]

(અદ્વૈતજ્ઞાનની] ઉત્પત્તિ પહેલાં, જીવ અને આત્માનું જુદાપણું ઉપનિષદમાં વર્ણવ્યું છે,[૧] તથા માટી, લોઢું, તણખા વગેરેનાં દૃષ્ટાંતોથી[૨] સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, તે બધું મુખ્યાર્થથી નથી સમજવાનું. એ બધું વર્ણન તો પરમતત્ત્વ – અદ્વૈત તરફ દોરી જવા માટે જ સમજવું; બાકી વસ્તુતાએ કશો પણ ભેદ – દ્વૈત છે જ નહિ. [૧૪-૧૫]

જ્યાં ઉપાસના ઉપદેશી છે,[૩] ત્યાં પણ હીન-મધ્ય-ઉત્કૃષ્ટ એવી દૃષ્ટિવાળાઓની ત્રણ કોટિઓ જોઈને તેમના ઉપરની દયાથી પ્રેરાઈને ઉપદેશી છે. (જેથી તેઓ એ માર્ગે ધીમે ધીમે અદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. દ્વૈત સાચું છે માટે ઉપાસના ઉપદેશી નથી.) [૧૬]

અજ એવા અદ્વૈતમાં માયાથી જ ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. જો તે તાત્ત્વિક રીતે જ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો પછી એ અમર-અવિનાશી એવું પરમતત્ત્વ મર્ત્ય બની જાય. [૧૯.] ' અહીં કશું દ્વૈત નથી ' એવું શ્રુતિવાક્ય છે[૪]; તથા ઇંદ્ર માયા વડે (અનેકરૂપ

થાય ઊપજે છે.' તૈત્તિ૦ ૨–૭–૧; ' આ બધું આ આત્મા જ છે.' બૃહ૦ ૨, ૪, ૬; ૪, ૫, ૭; ' જે અહીં જુદું જુદું જુએ છે, તે એક મૃત્યુમાંથી બીજા મૃત્યુમાં પળે છે.' કઠ ૨, ૧, ૧૦.

૧. જેમાંથી આ બધાં ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.' તૈત્તિ૦ ૩, ૧; ' જેમ અગ્નિમાંથી નાના તણખા.' બૃહ૦ ૨, ૧, ૨૦; ' તે આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. તૈત્તિ૦ ૨–૧–૨; ' તેણે વિચાર કર્યો '. છાંદો૦ ૬, ૨, ૩; ' તેણે અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો '. છાંદો. ૬, ૨, ૩,

૨. ' જેમ એક મૃત્પિંડથી ', ' જેમ એક લોહમણિ વડે '. છાંદો૦ ૬, ૧, ૪–૫; ' જેમ અગ્નિમાંથી નાના તણખા ઊડે ', બૃહ૦ ૨, ૧, ૨૦, ૬, ૨, ૧૪; મુંડક૦ ૨–૧–૧.

૩. ' આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ.' બૃહ૦ ૨, ૪–૫, ' જે આત્મા નિષ્કલંક . . . છે, તેને શોધવો જોઈએ, જાણવો જોઈએ ' . . . છાંદો૦ ૮–૭–૧.

૪. બૃહ૦ ૪, ૪, ૧૯

દેખાય છે)'[1], એમ પણ કહ્યું છે. એટલે ખરી રીતે ન જન્મતો તે આત્મા માયા વડે જન્મતો દેખાય છે. [૨૪]

આ બધું જે કંઈ સચરાચર દ્વૈત છે, તે મન વડે દેખાય છે; એ મન જો અમનીભાવને પામે, તો દ્વૈત ન જ દેખાય. [૩૧]

આત્મસત્યના અનુબોધથી જ્યારે મન સંકલ્પ કરતું અટકે, ત્યારે મન અમન-પણાને પામે છે; પછી કશું ગ્રહણ કરવાનું રહેતું ન હોવાથી તે કશું ગ્રહણ પણ કરતું નથી. [૩૨]

નિર્વિકલ્પ અજ એવું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞેયથી અભિન્ન જ છે. જ્ઞેય એટલે બ્રહ્મ; તે અજ તથા નિત્ય છે. એટલે અજ એવું જે જ્ઞાન (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ આત્મા) તેના વડે અજ એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવાય. [૩૩]

જ્ઞાની પુરુષના નિગૃહીત અને નિર્વિકલ્પ બનેલા મનની દશા[2] સમજવી જોઈએ; સુષુપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ તેનાથી જુદી છે. તે બે અવસ્થાઓ સરખી નથી. [૩૪]

સુષુપ્ત અવસ્થામાં મન વિલય પામી જાય છે, પણ નિગૃહીત અવસ્થામાં તે વિલય નથી પામતું; તે અવસ્થામાં તો તે ચોતરફથી પ્રકાશવાળું બની રહે છે; એ જ નિર્ભય બ્રહ્મપદ છે. [૩૫.] એ પદ અજ છે, અનિદ્ર છે, અસ્વપ્ન છે, અનામ છે, અરૂપ છે; તે નિત્ય વિભા-પ્રકાશયુક્ત છે, સર્વજ્ઞ છે. એમ કહેવામાં કશો ઉપચાર–અતિશયોક્તિ નથી. [૩૬]

ત્યાં કશું લેવું–મૂકવું વગેરે ચિન્તા નથી; તે સ્થિતિમાં જ્ઞાન કેવળ આત્મસંસ્થ બની રહે છે અને અજન્મ એવી સામ્યાવસ્થાને પામે છે. [૩૮]

---

૧. બૃહ૦ ૨, ૫, ૧૯

૨. મૂળ શબ્દ 'પ્રચાર' છે, પણ તે પારિભાષિક છે. યોગવાળા તેને 'વિહાર' કહે; બૌદ્ધો તેને 'ભૂમિ' કહે. ગૌડપાદાચાર્યે આ અર્થમાં 'વિષય' શબ્દ પણ વાપર્યો છે. [૪–૮૦].

કોઈ પણ જાતના સ્પર્શ-સંબંધ વિનાનો આ અસ્પર્શ-યોગ, બીજા સૌ યોગીઓ માટે દુર્દર્શ છે. તે યોગીઓ તો અભય એવા આ અસ્પર્શ-યોગમાં (તેને માટે જોઈતી નિરાલંબ દશા શી રીતે મેળવાય એવો) ભય જોઈ હબકી જાય છે. [૩૯]

બાકી, મનના આત્યંતિક નિગ્રહ વડે એ અભયપદ સર્વ યોગીઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ પદ જ સર્વ દુઃખોના ક્ષયરૂપ, પ્રબોધરૂપ, અને અક્ષય શાંતિરૂપ પણ છે. [૪૦]

દાભની અણી વડે એક એક ટીપું કરીને આખો સમુદ્ર પણ ખાલી કરી શકાય. એ પ્રમાણે થાક્યા કે કંટાળ્યા વિના મંડ્યા રહીએ, તો મન જેવા મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે. [૪૧]

કામ અને ભોગમાં વિક્ષિપ્ત થતા મનને, બધું ભોગવેલું દુઃખ યાદ લાવીને, કામ-ભોગમાંથી નિવારવું. તે જ પ્રમાણે નિદ્રામાં સુપ્રસન્ન થઈ લય પામતા મનને પણ નિગૃહીત કરવું. કારણ, કામ જેવી જ નિદ્રાની અવસ્થા પણ છે. (દ્વૈત જેવું કશું ઉત્પન્ન જ નથી થયું તથા) સર્વત્ર અજ તત્ત્વ જ વિરાજમાન છે એવું ચિંતન કરે, તો કશું દ્વૈત દેખવા જાય જ નહિ. [૪૨-૩]

જ્યારે ચિત્ત નિદ્રામાં લય નથી પામતું, કામભોગાદિથી વિક્ષિપ્ત નથી થતું, તથા નિશ્ચલ [अनिङ्गनं] અને વિષયોના આભાસરહિત બને છે, ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપે નિષ્પન્ન થાય છે. [૪૬]

૪

અસ્પર્શયોગ [1]

જગતના પદાર્થો આકાશ જેવા છે; તેમને જાણનાર જ્ઞાન આકાશ જેવું છે. જ્ઞાન અને જ્ઞેય અભિન્ન જ છે એવો બોધ જ સાચો બોધ છે. [૧]

આ 'અસ્પર્શયોગ'[2]નો ઉપદેશ જ સર્વ પ્રાણીઓને સાચું કલ્યાણ આપનાર છે. તે વિવાદરહિત છે, અવિરુદ્ધ છે. [૨.] અને સ્પર્શ હોય પણ ક્યાંથી? પોતામાંથી કે પારકામાંથી સાચી કે મિથ્યા કશી વસ્તુ પેદા થઈ જ નથી! [૨૨]

જે કંઈ પદાર્થો ઉત્પન્ન થતા દેખાય છે, તે તત્ત્વતઃ નથી જ ઉત્પન્ન થતા. તેમની ઉત્પત્તિ માયા જેવી છે; અને માયા તો વસ્તુતાએ કંઈ જ નથી. [૫૮.] જેમ જાદુગર માયામય બીજમાંથી માયામય અંકુર ઉદ્ભવતો બતાવે છે, તેના જેવું આ બધા પદાર્થોની બાબતમાં જાણવું. એ અંકુર નથી નિત્ય કે નથી અનિત્ય. [૫૯.] જે પેદા જ નથી થયું તેને માટે નિત્ય કે અનિત્ય એવું કથન જ શાનું ઘટે? [૬૦]

જેઓ સૃષ્ટિ વગેરેની ઉત્પત્તિ સાચી માને છે, તેઓ અંદર અંદર વિવાદ કરી, છેવટે કશું નથી જન્મતું એ સિદ્ધાંતને જ સાબિત કરે છે! [૪-૫]

---

૧ આ પ્રકરણ 'અલાતશાન્તિ' નામે ઓળખાય છે. પણ આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જે 'દ્વિપદાંવરમ્' માનવશ્રેષ્ઠને નમસ્કાર કર્યા છે, તેમણે 'અસ્પર્શયોગ' ઉપદેશ્યો છે, એમ કહી તેમને બીજા શ્લોકમાં પાછા ફરી નમસ્કાર કર્યા છે.

૨. જ્ઞાત – જ્ઞેય એવો કશો સ્પર્શ – સંબંધ વસ્તુતાએ છે જ નહિ, એવો યોગ – સાક્ષાત્કાર.

જેમ કે, કેટલાક વાદીઓ[1] એમ માને છે કે, ઉત્પન્ન થતા પહેલાં સૂક્ષ્મરૂપે કારણમાં મોજૂદ એવું સૃષ્ટિરૂપી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્થાત્ કારણ એવી માટીમાં કાર્ય એવો ઘડો અપ્રગટ અવસ્થાએ [तिरोहित] મોજૂદ હોય છે જ; કુંભાર વગેરેના કારક-વ્યાપારથી તે પ્રગટ અવસ્થામાં આવે છે, એટલું જ. જો કાર્ય કોઈ પણ અવસ્થાએ કારણમાં પહેલેથી સત્ [भूत] વિદ્યમાન ન હોય, તો પછી ગમે તે કારણમાંથી ગમે તે કાર્ય ઉત્પન્ન થવું જોઈએ.) ત્યારે કેટલાક વાદીઓ[2] એમ માને છે કે, ઉત્પન્ન થતા પહેલાં કોઈ પણ રૂપે અસત્ [अभूत] અવિદ્યમાન એવું કાર્ય જ ઉત્પન્ન થાય છે. (કારણ કે, કાર્ય પહેલેથી સત્ જ હોય, તો પછી કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા કશા કારક-વ્યાપારની જરૂર જ શી ? જે સત્–ભૂત–છે જ, તેને વળી નવું ઉત્પન્ન થવાપણું શું ?) પરંતુ કાર્ય જો ઉત્પન્ન થતા પહેલાં અસત્ જ હોય, તો પછી અસત્ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય શી રીતે ? (જેમકે, વંધ્યાનો પુત્ર એ છેક જ અસત્ વસ્તુ છે. એટલે) વંધ્યાનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવું, એ તો છેક જ વિરોધી છે. આમ સત્-કાર્યવાદી કે અસત્-કાર્યવાદી કાર્યની ઉત્પત્તિ સમજાવી શકતા જ નથી; અને એકબીજાનું ખંડન કરી, કાર્ય ઉત્પન્ન થતું જ નથી, એવા અમારા વાદને પ્રકાશિત કરે છે. [૩-૫]

તે બધા કાર્ય-કારણવાદીઓ (પ્રકૃતિ વગેરે) કારણને તો અ-જાત (નિત્ય) માને છે, અને તેને પાછું કાર્ય રૂપે ઉત્પન્ન થતું —પરિણત થતું કહે છે. પરંતુ જે વસ્તુ અ-જાત કે અમૃત (નિત્ય) હોય, તે પરિણામ પામી અ-નિત્ય [मर्त्य] શી રીતે બને ? વસ્તુની પ્રકૃતિ તે વળી કદી બદલાતી હશે ? અને ખરેખર સ્વભાવથી નિત્ય એવી વસ્તુ જો અનિત્ય બની જાય, તો પછી તે પોતે નિત્ય કેમ કરીને રહે ? [૬-૯]

---

૧. સત્કાર્યવાદીઓ : ૨. અસત્કાર્યવાદીઓ : ન્યાય-વૈશેષિક મતવાળા.

પોતે ન ઉત્પન્ન થયેલા એવા કારણમાંથી કાર્ય જન્મે છે, એવું કહેવા માટે કોઈ દૃષ્ટાંત જ નથી. અને પોતે ઉત્પન્ન થયેલા એવા કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલું કહો, તો એ કારણને કોણે ઉત્પન્ન કર્યું, તેને કોણે ઉત્પન્ન કર્યું — એમ અનવસ્થા જ આવીને ઊભી રહે. [૧૧-૩]

(મીમાંસકો એમ માને છે કે,) ધર્મ-અધર્મ વગેરેનું કારણ દેહ વગેરે છે, અને દેહ વગેરેનું કારણ ધર્મ-અધર્મ છે. આમ કાર્ય-કારણની પરંપરા અનાદિથી ચાલતી આવી છે — બીજ અને ફણગાની જેમ. (એમ માનવામાં પણ ઘણા દોષો છે. જેમ કે,) એ બંને જો એકબીજાથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ કહો, તો પછી તે બંનેને અનાદિ નહિ કહી શકો. કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ અનાદિ શી રીતે હોય? ઉપરાંત તમારા કહેવામાં તો કાર્યથી કારણ, અને કારણથી પાછું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; એ તો પુત્રથી પિતાનો જન્મ થાય છે એમ કહેવા બરોબર થયું! એ પ્રમાણે તો કારણ અને કાર્ય એવો ભેદ જ ન રહ્યો! તેમ જ પહેલું કોણ અને પછી કોણ એવો ક્રમ પણ ક્યાં રહ્યો? [૧૪-૧૬]

બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનનારો હવે દલીલ કરે કે, બાહ્ય પદાર્થો ન હોય, તો તેમનું જ્ઞાન [प्रज्ञप्ति] સંભવે નહીં. પદાર્થો અનેક અને વિવિધ હોય, તો જ તેમનાં તદનુરૂપ વિવિધ જ્ઞાન સંભવે. જ્ઞાનનું કાર્ય તો બાહ્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવાનું છે; જેમ દીપનું કામ (અંધારામાં) પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવાનું છે. બાહ્ય પદાર્થો ન હોય, તો તેમનું જ્ઞાન જ ન સંભવે. વળી, (અગ્નિ વગેરે) બાહ્ય પદાર્થો હોય તો જ તેમને કારણે આપણને દાઝવા વગેરેની વેદના સંભવે; બાહ્ય પદાર્થો ન હોય, તો તેમને કારણે આપણને વેદનાનો અનુભવ પણ ન થાય. માટે બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ માનવું જ જોઈએ; બાહ્ય પદાર્થો – સૃષ્ટિ – ઉત્પન્ન થયાં જ નથી, એમ કહેવું ખોટું છે. [૨૪]

તેના જવાબમાં કહીએ છીએ કે, વિવિધ જ્ઞાનો [प्रज्ञप्ति] થાય છે એટલે તેમના નિમિત્તરૂપ બાહ્ય પદાર્થો હોવા જ જોઈએ, એ વસ્તુ અમે પણ વ્યાવહારિક સત્ય તરીકે [युक्तिदर्शनात्] માનીએ જ છીએ. પરંતુ અમે તો પારમાર્થિક સત્યની દૃષ્ટિએ [भूतदर्शनात्] કહીએ છીએ કે, એ જે બાહ્ય પદાર્થો રૂપ નિમિત્ત તથા તેમના સંબંધથી થતી વિવિધ પ્રજ્ઞપ્તિઓ — એ બધું મિથ્યા માયારૂપ છે. ચિત્ત કોઈ પદાર્થને સ્પર્શતું નથી, કે તે કારણે અર્થના આભાસવાળું પણ થતું નથી. કારણ કે, અર્થ જ ખરી રીતે હોતો નથી — માયારૂપ છે, તેથી તે અર્થનું જ્ઞાન પણ માયારૂપ છે. ત્રણ કાળમાં ચિત્ત કોઈ બાહ્ય પદાર્થને સ્પર્શતું જ નથી; અને બાહ્ય પદાર્થ જ નથી, પછી તેમને નિમિત્તે તેને મિથ્યા જ્ઞાન [विपर्यास] પણ શાને સંભવે? ચિત્ત કે ચિત્ત વડે દૃશ્ય એવા પદાર્થો, કશું ઉત્પન્ન જ થયું નથી. જેઓ એ ઉત્પત્તિ શોધવા બેસે છે, તેઓ આકાશમાં પડેલાં પગલાં શોધવા બેસે છે! [૨૪-૨૮]

જેઓ આત્માને ઉત્પન્ન થતો-મરતો, સંસારમાં બંધાતો તથા મુક્ત થતો માને છે, તેઓની સામે અનેક સમસ્યાઓ આવીને ઊભી રહે છે. આત્મા જો જન્મતો-મરતો હોય, તો પછી તે નિત્ય-અવિનાશી શી રીતે કહેવાય? જે નિત્ય વસ્તુ હોય, તેમાં કદી કશો ફેરફાર જ સંભવી ન શકે. વળી તેઓ સંસારને અનાદિ કાળથી ચાલતો આવતો માને છે. હવે જો તે અનાદિ હોય, તો પછી તેનો અંત જ ન આવે; છતાં તેઓ સંસારનો અંત આવતો તો માને છે! વળી મોક્ષ જો નવો જ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો પછી તે પણ અનંત-કાયમી શી રીતે ટકે? જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય, તેનો નાશ પણ થાય જ. [૨૯-૩૦]

આમ, ઉત્પત્તિનો પક્ષ કોઈ રીતે પુરવાર થઈ શકતો ન હોવાથી, કશી ઉત્પત્તિ વસ્તુતાએ થતી જ નથી [अजं] એ નિર્ણયે જ પહોંચવું પડે છે. [૩૮.] શાસ્ત્રમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થતી વર્ણવી છે,

તે પણ 'કશું ઉત્પન્ન નથી થયું' એવા [अजाति] વાદથી લોકો એકદમ ડરી ન જાય તે માટે છે. તેઓ શાસ્ત્રમાર્ગે શ્રદ્ધા રાખી સન્માર્ગે ચાલ્યા કરે, તો પછી, ધીરે ધીરે 'કશું ઉત્પન્ન નથી થયું' એટું સમજવા લાગશે. દરમ્યાન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાની વાત માનવાથી તેમને કશું નુકસાન નહિ થાય; અને થશે તો પણ બહુ થોડું થશે. [૪૨-૩]

માયાવીએ દેખાડેલો માયા-હાથી ખરેખર નજર પડતો હોવાથી તથા તેનાથી વ્યવહાર સિદ્ધ થતો દેખાવાથી સાચો મનાય છે, તેવી જ રીતે જગતની વસ્તુઓ પણ જાણવી. [૪૪]

બાળક જ્યારે હાથમાં સળગતું ખોરિયું લઈ તેને ઘુમાવે છે, ત્યારે વાંકાંચૂકાં લાલ કૂંડાળાં દેખાય છે. તે ખોરિયું જ્યારે ઘુમાવાતું બંધ થાય છે, ત્યારે પેલાં કૂંડાળાં પણ દેખાતાં બંધ થાય છે. તે ખોરિયું ઘુમાવાતું હતું, ત્યારે લાલ કૂંડાળાં કંઈ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ન હતાં; તેમ જ જ્યારે તેને ઘુમાવવાનું બંધ કર્યું, ત્યારે એ કૂંડાળાં કંઈ તેમાં પાછાં પેસી નથી જતાં. ખરી રીતે ખોરિયામાંથી કશું ઉત્પન્ન થયું હોતું નથી; કે નથી બહારથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાં આવ્યું હોતું. તેમ જ ચેતન આત્મામાં (અવિદ્યાએ કરેલા) સ્પંદનથી જ્ઞાતા-જ્ઞેય એવો દ્વૈતસૃષ્ટિનો આભાસ ઊભો થાય છે. ખરી રીતે તેમાંથી કશું ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યારે બધી સૃષ્ટિરૂપી ભ્રમ દેખાતો હોય છે, ત્યારે તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી હોતો. કે તે દેખાતો બંધ થાય, ત્યારે તે તેમાં પાછો સમાઈ જતો હોતો નથી. ખરી રીતે ચેતન આત્મામાં કશું ઉત્પન્ન થતું હોતું નથી; કે નથી બહારથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાં આવ્યું હોતું. [૪૭-૫૧.] એ બધા સૃષ્ટિરૂપી આભાસોમાં કશી વાસ્તવિકતા – વસ્તુતા [द्रव्यत्व] હોતી નથી. તેમનું કારણ શું છે, અને તે કોનું કાર્ય છે, એવું નક્કી થઈ ન શકતુ હોવાથી, તે હંમેશ અચિંત્ય છે [૫૨]

આ બધી જે ઉત્પત્તિ છે, તે અવિદ્યાથી [संवृत्या] ઉત્પન્ન થતી હોઈ, વ્યાવહારિક છે; શાશ્વત નથી. પરમાર્થથી [सद्भावेन]

તો બધું અજ (આત્મા) રૂપ જ છે; તેથી (કશું સત્ય નથી એવો) ઉચ્છેદવાદ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. [૫૭]

જેમ સ્વપ્નમાં માયાને કારણે મન (દ્રષ્ટા અને દશ્ય એમ) દ્વૈતના આભાસવાળું બને છે, તેમ જ જાગ્રતમાં પણ જાણવું. સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા ફરતો ફરતો દશે દિશામાં સ્થિત વિવિધ પ્રાણીઓને જુએ છે; તે બધાં પ્રાણીઓ (સ્વપ્નદ્રષ્ટાના) ચિત્તને જ દેખાય છે, તથા ચિત્તથી જુદાં હોતાં નથી. તેથી તેના ચિત્તને જ દેખાતું તે બધું તેના ચિત્ત રૂપ જ ગણાય છે [इष्यते]. તેવી રીતે જાગ્રતમાં દશે દિશામાં જે પ્રાણીઓ દેખાય છે, તે (જાગ્રત અવસ્થાના દ્રષ્ટા)ના ચિત્તને જ દેખાય છે, તથા તેના ચિત્તથી જુદાં હોતાં નથી. તેથી તેના ચિત્તને જ દેખાતું તે બધું તેના ચિત્ત રૂપ જ ગણાય. [૬૧-૬૬.] તે ચિત્ત તેમ જ તેને દેખાતું દશ્ય, એ બંને અન્યોન્યાશ્રિત છે. કોઈ પદાર્થની જાણ તેના જ્ઞાન વિના થઈ શકે નહિ; અને પદાર્થ વિના તેનું જ્ઞાન સંભવે નહિ. તે બંનેનો સંબંધ વ્યાવહારિક જ છે – પ્રમાણશૂન્ય છે. [૬૭.]

સ્વપ્નના, માયા – નજરબંધીના કે મંત્રાદિથી ઊભા કરેલા જીવો જેવા જ આ બધા જીવો છે. ખરી રીતે કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી; કશું જ ઉત્પન્ન થતું નથી. બધા આત્માઓને સ્વભાવથી આકાશ જેવા જ જાણવા. તેમનામાં જરા પણ અનેકતા – ભિન્નતા છે જ નહિ. [૯૧.] તે સ્વભાવથી નિત્ય બોધસ્વરૂપ, નિત્ય શાંત, અનુત્પન્ન, અને નિઃસંગ સ્વભાવના છે. તે બધા પરમાર્થતઃ સમાન છે અને અભિન્ન છે. આત્મતત્ત્વ અજ, સમ અને વિશુદ્ધ જ [विशारद] છે. [૯૩.]

આ દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બધું દ્વૈત ચિત્તના (અવિદ્યાએ ઊભા કરેલા) સ્પંદન રૂપ છે. ચિત્ત (આત્મા) પોતે તો હંમેશ કોઈ દ્વૈત – વિષયરહિત જ છે. તેથી તેને શ્રુતિમાં (બૃહ૦ ૪, ૩, ૧૫-૬) ‘ અસંગ ’ કહ્યું છે. [૬૮-૭૨]

દ્વૈત ખરી રીતે છે જ નહિ એમ બોધ થતાં, પછી દ્વૈતસૃષ્ટિરૂપી નિમિત્ત ન રહેવાથી, તેમાં અભિનિવેશ પણ થતો નથી. ઉત્તમ–અધમ–મધ્ય એવા બાહ્યસૃષ્ટિરૂપી હેતુઓ ન રહે, તો પછી તે પ્રમાણેના જ્ઞાનવાળું ચિત્ત પણ શી રીતે બને? બાહ્ય સૃષ્ટિ દેખાવા રૂપી નિમિત્ત ન રહ્યું, એટલે પછી ચેતન [चित्त] સમ–અદ્વય અવસ્થામાં સ્થિત થાય છે. એ 'અનુત્પતિ'ની (અર્થાત્ મોક્ષ–નિર્વાણની) સ્થિતિ છે. જોકે, આ બધું દૃશ્ય દેખાતું હોય છે ત્યારે પણ આત્મા [चित्त] તો અનુત્પતિરૂપ અદ્વૈત (મુક્ત) સ્થિતિમાં જ હોય છે. [૭૫-૭]

દ્વૈત સૃષ્ટિરહિત સ્થિતિ [अनिमित्तता] ને સત્ય જાણીને, પછી (સંસારના નિમિત્તરૂપ) બીજા કોઈ રાગ – આસક્તિ વગેરે હેતુઓ ઊભા થતા ન હોવાથી, શોક તથા કામનાથી રહિત અને તેથી અભય એવા પદને પામે છે. [૭૮.] તે સામ્ય, અજ, અદ્વય સ્થિતિ પરમાર્થદર્શી બુદ્ધોનો વિષય છે. [૮૦.] અજ, અનિદ્ર, અસ્વપ્ન એવી એ સ્થિતિ સ્વયં પ્રકાશિત [प्रभातं] હોય છે. વસ્તુ-સ્વભાવે કરીને એ આત્મા નિત્ય પ્રકાશ [सकृद्विभातः] છે. [૮૧]

કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થમાં અભિનિવેશ કરો, તો (આત્માનું સ્વભાવગત) સુખ ઢંકાઈ જાય છે, અને હંમેશ દુઃખ જ પ્રગટ થાય છે [૮૨.] સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરીને, તથા અદ્વય એવું તથા આદિ–મધ્ય–અંત રહિત એવું બ્રહ્મણ્યપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી શાની ઇચ્છા રહે? [૮૫.] એ સ્થિતિ જ ડાહ્યા પુરુષો [विप्र] નો વિનય કહેવાય; એ જ તેમનો સ્વાભાવિક શમ પણ કહેવાય. સ્વાભાવિક રીતે જ ઇંદ્રિયો વિષયો તરફથી પાછી ફરતી હોવાથી, એ જ દમ પણ કહેવાય. [૮૬]

દુર્દર્શ, અતિ ગંભીર, અજ, સમ, વિશુદ્ધ તથા નાનાત્વરહિત એવા પદને જાણીને, અમે તેને યથાશક્તિ વંદન કરીએ છીએ. [૧૦૦]

પરિશિષ્ટ

મંત્રોનો ગુજરાતી પાઠ

શાંતિપાઠ

ૐ હે દેવો, યજ્ઞધર્મનું પાલન કરતા રહેનારા અમે, અમારા કાનો વડે કલ્યાણકારી વાતો સાંભળીએ; આંખો વડે કલ્યાણકારી ચીજો જોઈએ; અમારાં નીરોગી અને મજબૂત અંગો તથા શરીરો વડે તમારી સ્તુતિ કરતા કરતા, જે આયુષ અમારે માટે તમે ઠેરવ્યું હોય તેને દેવોના હિતમાં — તેમની પ્રીતિ અર્થે અમે ભોગવીએ.

અમારાં મનને પણ કલ્યાણ તરફ જ પ્રેરો.

હે દેવો, આમ અમે તમારી પાસે માગીએ છીએ; એ પ્રમાણે અમારો જીવનપથ કાપવાનો અમે સંકલ્પ કરીએ છીએ,

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

૧

પેલું અક્ષર કહેવાતું તત્ત્વ એ ૐકાર છે;

ક્ષર એવું જે દૃશ્ય તું જુએ છે તે આ બધું સર્વમ્, એ અક્ષર તત્ત્વનો વિસ્તારવેલો કે તેની વર્ણન-ગાથા છે.

આથી કરીને, ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્યકાળ એ ત્રણમાં રહેતું કે ગુજરતું ક્ષર એવું આ બધું સર્વમ્ છે, તે પણ ૐકાર જ છે.

તથા તે ત્રણ કાળની પાર જે બીજું કાંઈ છે તે પણ ૐકાર જ છે. (૧)

૨

પેલું તારી ચોતરફ વીંટળાયેલું આ બધું સર્વમ્ બ્રહ્મ જ છે;

આ આત્મા, કે જે તને અને સૌને હુંપણાના અનુભવ વડે પ્રતીત થાય છે, તે પણ બ્રહ્મ છે.

એવો એ આત્મા ચતુષ્પાદ છે; એટલે કે, તેનું વસ્તુ ચોથે પગલે કે ચોથી દશાએ જોતાં વરતાય એવું છે. (૨)

૩

એવા એ આત્માનો પહેલો પાદ જાગ્રત-દશા છે. તે સ્થાને તેનું પ્રજ્ઞાન દેહ બહાર પ્રતીત થતા સ્થૂલ પદાર્થો પરત્વે પ્રવર્તે છે. એમ, તે તેનાં સાત અંગો અને ૧૯ ઇંદ્રિયોરૂપી મુખો વડે, એ સ્થૂલ પદાર્થોને માણે છે. આવા પ્રકારના પ્રથમ પાદે વરતાતો આત્મા વૈશ્વાનર કહેવાય છે. (૩)

૪

આત્માનો બીજો પાદ સ્વપ્ન-દશા છે. તે સ્થાને તેનું પ્રજ્ઞાન દેહની અંદર મનમાં પડેલા અને ત્યાંથી ઊઠતા એવા પદાર્થો પરત્વે પ્રવર્તે છે. એમ તે તેનાં સાત અંગો અને ૧૯ ઇંદ્રિયોરૂપી મુખો વડે, મનના સૂક્ષ્મ પડેલા 'પ્રવિવિક્ત' પદાર્થોને માણે છે. આવા પ્રકારના બીજા પાદે વરતાતો આત્મા તૈજસ કહેવાય છે. (૪)

૫

ઊંઘમાં પડવાની દશાને સુષુપ્ત કહે છે. તે દશાએ જતાં આત્મા જાગ્રત-દશા પેઠે કશી કામના કરતો નથી, સ્વપ્ન-દશા પેઠે કશું સ્વપ્ન જોતો નથી. તે સ્થાને તેનું પ્રજ્ઞાન ઠરીને ઘન એકાકાર બને છે. ત્યાં તે પોતાના ચેતન શક્તિના મુખ વડે કેવળ આનંદમય હોય છે, એટલે આનંદ જ માણે છે. આવા પ્રકારના ત્રીજા પાદે વરતાતો આત્મા પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે. (૫)

૬

આ પ્રાજ્ઞ કહેવાતો આત્મા જ આ જગતનો સર્વેશ્વર છે; તે સર્વજ્ઞ છે, અંતર્યામી છે; બધું એમાંથી જન્મે છે; ભૂતમાત્રના ઉદય અને લયનું સ્થાન એ છે. (૬)

૭

હવે ચતુર્થ કહેવાતો એવો પાદ જુઓ. તે સ્થાને પ્રજ્ઞાન અંદરનું સૂક્ષ્મ કે બહારનું સ્થૂલ કે બેઉ-તરફી નથી; ઉપરાંત, ત્રીજા પાદ પેઠે પ્રજ્ઞાનઘન પણ નથી. તેથી તે પ્રજ્ઞ કે અપ્રજ્ઞ પણ નથી.

એટલે પૂર્વનાં ત્રણ પાદ, કે જે દેખાય કે વરતાય એવાં છે, તેમ આ ચોથો પાદ નથી. તે અદૃષ્ટ છે. તેથી કોઈ અંગ, ઇંદ્રિય કે મન વડે તેની જોડે વ્યવહાર પાડી ન શકાય કે પકડી ન શકાય એવો એ છે.

કેમ કે પૂર્વનાં ત્રણ પાદ પેઠે તેનું કોઈ લક્ષણ નથી. તે અલખ — અલક્ષણ છે.

એટલે તે ચિત્ત વડે ચિંતવી ન શકાય એવો, કે કોઈ લક્ષણ કહીને બતાવી કે ઓળખાવી કે વર્ણવી ન શકાય એવો પાદ છે.

એ સ્થાને આત્માને થતા પ્રત્યય- કે પ્રજ્ઞાન- માત્રના સારરૂપ મૂળ એકત્વ રહેલું છે. ત્યાં આગળ આ સંસારનો પ્રપંચમાત્ર શાંત પડેલો હોય છે; એટલે કે, અગાઉનાં ત્રણ સ્થાનો, કે જ્યાં ત્રણ દશામાં વહેંચીને સમજી શકાય છે એવા પ્રપંચનો અંશ જોવા મળે છે, તે બધું ચોથે પાદે ઉપશમને પામે છે.

પરિણામે, જે ચોથો પાદ માનવામાં આવે છે તે શાંત, શિવ અને અદ્વૈત છે.

તે ખરેખર આત્મા છે. તેને આપણે જાણવાનો છે. (૭)

૮

[તે કઈ રીતે જાણી શકાય?]

તેવો આ આત્મા અક્ષરોમાં મણિરૂપ છે; તેમ જ ૐકાર માત્રાઓમાં મણિરૂપ છે.

એકને પાદ તો બીજાને માત્રાઓ છે; એ પાદ છે તે જ માત્રાઓ છે.

અકાર, ઉકાર અને મકાર એ માત્રાઓ છે. (૮)

૯

જાગ્રત અવસ્થાના સ્થાને વિરાજતો આત્માનો વૈશ્વાનર પાદ તે ૐકારની પ્રથમ માત્રા અકાર છે. તે એ કારણે કે, પાદોમાં વૈશ્વાનર પેઠે માત્રાઓમાં અકાર સરખો વ્યાપ ધરાવે છે કે સૌથી પહેલો છે.

જે એમ જાણે છે તે ખરેખર બધી કામનાઓને પામે છે અને પ્રથમ બને છે. (૯)

૧૦

સ્વપ્નાવસ્થાને સ્થાને વિરાજતો આત્માનો તૈજસ પાદ તે ૐકારની બીજી માત્રા ઉકાર છે. તે એ કારણે કે, પાદોમાં તૈજસ પેઠે માત્રાઓમાં ઉકાર ઊંચે ચડવાનો — ઉત્કર્ષનો ગુણ ધરાવે છે તથા ત્રણમાં વચ્ચે હોઈ બંને બાજુ સંબંધ ધરાવનાર છે.

જે એમ જાણે છે તે ખરેખર પોતાની જ્ઞાનસંતતિને ઊંચે ને ઊંચે લે છે — જ્ઞાનવૃદ્ધિ કર્યે જ જાય છે તથા સર્વમાં સમતાને જોતો — સમાન થાય છે. તેના કુલમાં બ્રહ્મ ન જાણે એવો કોઈ થતો નથી.* (૧૦)

૧૧

સુષુપ્ત અવસ્થાને સ્થાને વિરાજતો આત્માનો પ્રાજ્ઞ પાદ તે ૐકારની ત્રીજી માત્રા મકાર છે. તે એ કારણે કે, પાદોમાં પ્રાજ્ઞ પેઠે માત્રાઓમાં મકાર સર્વનું માપ કે મર્યાદારૂપ છે અને ત્યાં બધું લય પામે છે.

---

* મતલબ કે, જ્ઞાનનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ એવો થાય છે કે, તેના અંતે રહેલી બ્રહ્મદૃષ્ટિ તેને લાધે છે; એમ જ્ઞાનયોગ દ્વારા બ્રહ્મનિષ્ઠ બનેલા તે માણસના સત્સંગમાં આવનારો બ્રહ્મને વિષેની શ્રદ્ધા સહેજે મેળવે છે; બ્રહ્મનો ઇન્કાર કરનાર નાસ્તિક તે નથી રહેતો.

જે એમ જાણે છે તે ખરેખર આ સર્વનું માપ કાઢી લે છે — તેનો તાગ પામી જાય છે. અને તે બધાનું લય-સ્થાન પણ બને છે. એટલે કે, બધું જ પોતામાં સમાય છે — પોતામાં લય પામે છે કે શમે છે, એમ પણ તે જુએ છે.

૧૨

જેની જોડે વ્યવહાર ન પાડી શકાય, જ્યાં પ્રપંચમાત્ર શમે છે, જે શિવરૂપ છે, અદ્વૈત છે, એવો જે આત્માનો ચતુર્થ મનાતો (એમ ઉપર મંત્ર ૭માં કહ્યું તે) પાદ ૐકાર પેઠે અમાત્ર છે — તેને માત્રા નથી.

આ પ્રમાણે ૐકાર એ આત્મા જ છે. એટલે એ દ્વારા આત્માને જાણી શકાય છે.

જે એમ જાણે છે તે જાતે આત્મા થઈ આત્મામાં મળે છે. જે જાણવાનું છે તે પરમ વિજ્ઞેય પોતે જ છે, એમ લહે છે; અને એમ શાંત, શિવ એક અદ્વૈત આત્માને પામીને વિરમે છે. (૧૨)

શાંતિપાઠ

ૐ હે દેવો, યજ્ઞધર્મનું પાલન કરતા રહેનારા અમે, અમારા કાનો વડે કલ્યાણકારી વાતો સાંભળીએ; આંખો વડે કલ્યાણકારી ચીજો જોઈએ; અમારાં નીરોગી અને મજબૂત અંગો તથા શરીરો વડે તમારી સ્તુતિ કરતા કરતા, જે આયુષ અમારે માટે તમે ઠેરવ્યું હોય તેને, દેવોના હિતમાં — તેમની પ્રીતિ અર્થે અમે ભોગવીએ.

અમારાં મનને પણ કલ્યાણ તરફ જ પ્રેરો.

હે દેવો, આમ અમે તમારી પાસે માગીએ છીએ; એ પ્રમાણે અમારો જીવનપથ કાપવાનો અમે સંકલ્પ કરીએ છીએ.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

પદસૂચિ

૧. પદ સામેના આંકડા મંત્રની સંખ્યા બતાવે છે.

૩. અનુસ્વારોને અનુનાસિક વ્યંજનના ક્રમમાં જોવા.

૩. અંતઃસ્થવ્યંજન અને ઊષ્માક્ષર પહેલાંના અનુસ્વાર તેમની પહેલાંના સ્વરનો [illegible] પૂરો [illegible] જોવા.

૪. વિસર્ગને સ્ ગણી, તે ક્રમમા જોવો.

૫. પદોની શરૂઆતમાં અને અંતમાં ० આવું મીંડું હોય, તે પદો આમા સમાસપદની અંદરનાં ઘટક પદ સમજવાં.

अकारः ८, ९
अक्षरम् १
०अक्षरम् ८
अग्राह्यम् ७
०अङ्गः ३, ४
अचिन्त्यम् ७
०अतीतम् १
अदृष्टम् ७
अद्वैतम् ७
अद्वैतः ११
अधिमात्रम् ८
अध्यक्षम् ८
अन्तर्यामी ६
अन्तःप्रज्ञम् ७
अन्तःप्रज्ञः ४
अन्यत् १
अपि १
अपीतिः ११
अपीतेः ११
अप्ययौ ६
अप्रज्ञम् ७
अब्रह्मवित् १०
अमात्रः १२
अयम् २, ८
अलक्षणम् ७
अवाप्नोति ९
अव्यपदेश्यम् ७
अव्यवहार्यम् ७
अव्यवहार्यः १२
अस्य १०
आत्मना १२
आत्मा २, ७, ८, १२
आत्मानम् १२
आदिमत्त्वात् ९

आदिः ९
आनन्दभुक् ५
आनन्दमयः ५
आप्तेः ९
इति १, ८
इदम् १, ११
उकारः ८, १०
उत्कर्षति १०
उत्कर्षात् १०
उपव्याख्यानम् १
०उपशमम् ७
०उपशमः १२
उभयतःप्रज्ञम् ७
उभयत्वात् १०
एकात्मप्रत्ययसारम् ७
एकीभूतः ५
एकोनविंशतिमुखः ३, ४
एतद् १, २
एव १, ५, १२
एवम् ९, १० ११, १२
एषः ६
ओङ्कारः १, ८, १२
ओम् १
कंचन ५
कामम् ५
कामयते ५
कामान् ९
कुले १०
०घनम् ७
०घनः ५
च १, ८, ९, १०, ११
चतुर्थम् ७
चतुर्थः १२
चतुष्पात् २
चेतोमुखः ५
जागरितस्थानः ३, ९
ज्ञानसंततिम् १०
तत् ५
तद् १
तस्य १
तृतीयः ५
तृतीया ११
त्रिकालातीतम् १
द्वितीयः ४
द्वितीया १०
न ५, ७, १०
पश्यति ५
पादः ३, ४, ५
पादाः ८
प्रज्ञम् ७
०प्रज्ञम् ७
०प्रज्ञः ३, ४
प्रज्ञानघनम् ७
प्रज्ञानघनः ५
०प्रत्ययं ७
प्रथमः ३

प्रथमा ९
प्रपंचोपशमम् ७
प्रपंचोपशमः १२
प्रभवाप्ययौ ६
प्रविविक्तभुक् ४
प्राज्ञः ५, ११
बहिष्प्रज्ञम् ७
बहिष्प्रज्ञः ३
ब्रह्म २
भवत् १
भवति ९, १०, ११
भविष्यत् १
भूतम् १
भूतानाम् ६
मकारः ८, ११
मन्यन्ते ७
०मात्रम् ८
मात्रा ९, १०, ११
मात्राः ८
मितेः ११
मिनोति ११
०मुखः ३, ४, ५
यः ९, १०, ११, १२
यत् १
यत्र ५
योनिः ६
वा १०, ११
विज्ञेयः ७
वेद ९, १०, ११, १२
वै ९, १०
वैश्वानरः ३, ९
शान्तम् ७
शिवम् ७
शिवः १२
०संततिम् १०
सप्तांगः ३, ४
समानः १०
सर्वज्ञः ६
सर्वम् १, २ ११,
सर्वस्य ६
सर्वान् ९
सर्वेश्वरः ६
सः २, ७, ८
संविशति १२
०सारम् ७
सुप्तः ५
सुषुप्तम् ५
सुषुप्तस्थानः ५, ११
०स्थानः ३, ४, ५, ९, १०, ११
स्थूलभुक् ३
स्वप्नम् ५
स्वप्नस्थानः ४, १०
ह ९, १०, ११
हि २, ६